

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

उपरोक्त विचार किया गया। ..... राजनीति भी
इससे भावूती नहीं रह सकती थी।.....

..... भारतमें “केवल अभियन्त्रित
राजाओंका राज्य चल रहा था” यह एक
भ्रान्तिपूर्ण विचार है।..... राजासमी
पुत्रे जाते थे।..... लोग नियन्त्रण करते
थे।..... मनमाना राज्य नहीं कर सकते
थे।

..... भारतमें गणतंत्र Republic भी
थे। कितने ही वर्ष तक रहते थे..... और
एक देशमें अनेकानेक स्थानोंपर गणतंत्र राज्य
करते थे।

यह सब विचार एक षण्ड नहीं, अनेक
अनेक स्थानोंपर पड़ा है। यह साहित्य
ऐक्य, पाठी और प्राकृतमें भी है।

(टोप दृष्ट ३ पर)

भारतीय-राजनीति-कोषः

कालिदास-खण्डः

सुबोधटिप्पणीभिः, पारिभाषिकशब्दानाम् अर्थप्रदानेन,
सूच्यादिभिश्च परिष्कृतः

सम्पादकः

वेंकटेशशास्त्री जोशी

मूल्यम्

शके १८७६]

अष्टरूप्यकाणि

प्रकाशक :

ज. दा. कुलकर्णी, बी. ए. (अ.)

राजनीतिकोषमण्डल,

गुणे २.

सर्वेधिराराः स्वामतीकृताः

प्रस्तावना

श्री

पुराणमित्येव न साधु सर्वम्
न चापि काव्य नवमित्यवद्यम् ।
तन्त परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते
मूढः परप्रत्ययनेयवृद्धिः ॥ —कालिदास ॥

वर्षद्वयात् प्राक् श्रीवेङ्कटेशशास्त्रिण मन्त्रिकटे आगत्य स्वकीया राजनीतिकोप-
योजना विशदीचक्रुः । तत्क्षणे एव अस्या योजनायाः महत्त्वम् उपयुक्तता च
समधिगम्य “ सर्वथा अनुष्ठेयोज्य प्रयत्न ” इति स्वकीयाभिप्रायः मया स्फुटीकृतः ।

वयमिति चेत्, महानय प्राचीनो भारतो देशः । अस्मै देशस्य परम्पराऽपि
महती । अत्र भारते विविधानि राज्यानि सम्प्रदायानि आसन् । एतद्विषये संस्कृत-
साहित्ये विपुलेन विचारधनेन परिपूर्णं वर्तते । किन्तु तस्मै नैव एकत्र सङ्कलित-
मुपलभ्यते । अयंशास्त्र चाणक्यमुने, तथैव च कामन्दकीयो नीतिसारः, शुद्ध-
नीत्यादयश्च केचन विरला ग्रन्था वर्तन्ते, येषु राजनीतिविषयक साहित्यम् उप-
लभ्यते । वेदेषु तथैव च महामारत-रामायण-वापु-विष्णुपुराणादिषु बहूषु
ग्रन्थेषु, तथैव बाण-कालिदास-शूद्रकादिविरचितकाव्यनाटकादिप्रबन्धेष्वपि तत्र
प्रासङ्गिकसम्बन्धेन निबद्धा विचाराः अपि उपलभ्यन्ते ।

सप्रति जगति पाश्चात्यानामेव गौरवम् । तेषामेव विचारसरणिः शिरोभूता
दृश्यते । स्वतन्त्रे भारते यदा शासनसंविधानं विरचितमस्मद्धुरीणं तदा प्रथममेवो-
द्घोषितं यद् Sovereign Democratic republic इति आङ्ग्लशब्दावलिना
सूचितमस्मच्छासनस्वरूपमिति । यद्यप्युक्तम्, ये ते भाग्यशालिनः, अस्मिन्भारते
ये अस्या शब्दावल्या अभिप्रायं सम्यक्तया ज्ञानुः क्षमाः । यस्तावत् आङ्ग्लभाषा
आङ्ग्लशास्त्राणि च सम्यक्तया अधीतानि ते तावत् क्षतान् पञ्च दश वा जनाः
स्युः । परमन्या सहस्रशो वर्तन्ते प्रजाः । किं तासां प्रबोधनं भवेत् ‘ Sovereign ’
इत्यादिशब्दसहत्या । परं ता एव प्रजा नृपप्रधानामात्मसचिवादीन् परंपरागत-
शब्दान् विनायासं जानन्ति इत्यत्र न संशयः । एतं भारतीयपरम्पराप्राप्तं शब्दः
तेषां प्रबोधनं भवतीत्यत्र न संशयः । एव परंपरावल परित्यज्य को वा लाभः,
भ्रष्टताम् ?

अन्यच्च—नूतन युगदर्शन जगति सजातमित्यत्रापि न सन्देहः । वेवला प्राचीन-परंपरा ज्ञात्वंव अद्यतनमस्माकं सर्वं कार्यं भवेत् इत्यपि वक्तुं दुःशकम् ।

यतो हि पाश्चात्यैरपि बहवो नूतना विचारा आस्त्राणि च प्रत्यक्षीकृतानि दृश्यन्ते । सर्वथा नोपेक्षणीयमेतद्विचारधनम् । अस्मदीया महती परम्परा एकतः, अन्यतश्च पाश्चात्यानां सामर्थ्यशीला सर्वस्मिन्नपि जगत्यधिकृता विचारपरम्परा । अस्मिन्द्विधाभावाकीर्णं प्रसङ्गे किमस्माकं कर्तव्यम् ?

स्पष्टमेव हि तत्—निखिल ज्ञान भारतीय तदितरं च अस्माभिः स्वतन्त्रया बुद्ध्या आलोच्य यावदस्माकमनुकूलं तावत्संग्राह्यमनुष्ठेयं च । वेवलमनुकरणं न कदापि स्पृहणीयं कल्याणकरं च भविष्यति, इत्यपि सर्वेषां प्रत्यक्षमेव । सर्वदा विचार-पररेव च भवितव्यम् । तदर्थमेव एष राजनीतिकोपरचनाप्रयत्नः । राजनीतिस्ताव-ज्जीवनस्य प्रधानमङ्गलम् । शासननिबद्धा एव भवन्ति सर्वाः प्रजाः । तासां सुखं स्वास्थ्यं च प्राधान्येन ध्यायितव्यम् । अत एव राजनीतेर्महत्त्वं विद्यते ।

भारते योजुमवः भारतीयं राजनीतिविषये सङ्गृहीतं, तस्याभ्यास्य अस्मद-ध्वंजीवोपकारकं भविष्यति इत्यत्र न सन्देहलेशोऽपि ।

अयमेवानुभवः सर्वस्यापि सस्मृतवाङ्मयस्य विषये निवेदयितुं शक्यः । प्रथमं तावत् तस्य सावधान्येन सङ्ग्रहः आवश्यकः । यानि कानिचिद्वचनानि यस्मिन्कस्मिन्श्चिद्वचन्ये यत्र कुत्रापि वा भवन्तु उपलब्धानि स्युः, तानि सशोध्य एवस्मिन् स्थले स्थापनीयानि । तद्विना समीचीनतया अभ्यासो न शक्यः । अन्येन कालनिश्चयं यावत्पर्यन्त-मसन्दिग्धतया ज्ञातुं शक्यते तावत्पर्यन्तं तानि तानि वचनानि कालदृष्ट्यापि विमर्शनीयानि । तथा कृतं चेत् तदर्थेव समकालिकानि सर्वाणि राजनीतिविषयक-वचनानि एकपदे एव अभ्यासयोग्यानि भविष्यन्ति । यावत् सज्ञा यानि वा पदानि तेषु तेषु वचनेषु दृष्टिपथमागमिष्यन्ति तेषां सर्वेषां सम्यग्विचारेणार्पणनिश्चयं कर्तुं सुखं भविष्यति । यथा आङ्ग्लभाषायां Democracy शब्दः ग्रीकभाषायां आगतः । तत्र 'डिमोस' तथा 'क्रातीन्' इति पदद्वयं मूलं वर्तते । अत्र 'डिमोस' पदेन जनाः अथवा प्रजा, 'क्रातीन्' पदेन च शासनमिति अर्थस्फुटिकरणेन 'डिमोक्रसी' इति पदस्य प्रजाशासनमित्यर्थः सिद्धो भवति । तथैव च भारतीयराजनीते 'राष्ट्र' 'प्रकृतिः' इत्यादीनां पदानां वैदिककालमारभ्य अद्य यावत् वे वे अर्था आसन् तेषु अर्थपरिवर्तनं, प्रसङ्गविशेषेषु स्थापनेना वा वा सम्भाव्यन्ते इत्यादि ऐतिहासिक-विमर्शपद्धत्यनुसारं सतापनीयं भवति इत्यत्र न कस्यापि संशयः भवेत् । तदिदं नैकरमं कस्यापि विदुषः सुग्राह्यम् । तदर्थं नैवेद्या विदुषां साहाय्यमपेक्ष्यते ।

अत्र प्रथममस्मभिः कानिदातवृत्तवाच्यनाटकादीनि गमयन्तोऽयं आवश्यकं कथमप्युक्तं कृतः । अत्र विदुषामभिप्रायान् ज्ञात्वंव अग्रे एवं विन्ययनीयमिष्यति

मुनिश्चितमेव । अयं प्रथम प्रयत्न श्रीवेकटेशसास्त्रप्रभृतिभिः विदुषा पुरस्तात्
 उपस्थाप्यते । श्रीमता राष्ट्रपतिपदमलङ्कितो वरकमले अय स्वल्प प्रयत्नः
 अस्माभिः सर्वेऽपि समर्प्यते । अहो भाग्यमस्माकं यत् अद्यतनः सुमङ्गलावसरः
 उदितः । सर्वेषामपि विदुषा सन्तोषाय भवतु एष यत्न इति प्राश्नयते—

वत्सो वामन पोतदार
 'लोककल्याण'
 कार्तिके यदि तृतीया १८७६
 पुष्पपत्तनम् ।

}

—दत्तशर्मा

पुरस्कारः ।

भारतस्य स्वातन्त्र्यप्राप्त्यनन्तरम् प्राचीनभारतीयवाङ्मयविषये सर्वत्रैव आदरः प्रवृद्ध इति तु सर्वेषाम् विद्वदपदिशमोत्तमानाम् प्रत्यक्षम् । विशेषतः संस्कृतभाषाया ये ये सशोधनविषया तेषु विदुषा तथा शासनकर्तृणामपि समविक्रमेव प्रवृत्तिः प्रादुर्भूता । प्राक् पारतन्त्र्यकाले यदौसीन्यमासीत् तत्तु क्वापि प्रलय गतम् । अत एव अस्मिन् कार्यक्षेत्रे नवनवीनाः विविधा संस्था मौलिकं कार्यं कर्तुं प्रवृत्ता । विविधानां विषयाणां सङ्कलनम्, विमर्जनं च अस्मिन् सशोधनविभागे अत्यन्तम् आवश्यकम् भवति । नैकेषु विविधविषयेषु ग्रन्थेषु यः समानः भागः तस्य एकत्र सङ्कलनम् इति एकम् कार्यम्, अन्यत् तु एवस्मिन् एव विषये वर्तमाना विविधा सिद्धान्ताः तेषाम् विविधैः अर्थैः विशदीकरणम् इति । कालतः देशतः च शास्त्रसम्बन्धिन्यः कल्पना विविधा मित्रा च वर्तन्ते इत्यपि जानन्त्येव विद्वांसः ।

गते पञ्चाशद्वर्षात्मके काले भारते राज्यशास्त्रविषयका ये ये सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः, यथा च विमर्शपद्धत्या तेषां शास्त्रीयः उः सन्धादिनम्, तन्वर्ममपि पाश्चात्यानां राज्यशास्त्रानुसारि इत्यत्र न कस्यापि वैमत्यं भवेत् । यद् राज्यशास्त्रम् अत्र विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु च विद्याभ्यस्य प्रतिदिनं पाठ्यते, यस्य न प्रचारः प्राकृतेषु जनेषु भवति तदिदं सर्वम् अपि पाश्चात्यशास्त्रावलम्बि एव । एतद्विषयकं वाङ्मयमपि भारते पाश्चात्यराज्यशास्त्रम् अवलम्ब्य एव प्रवर्तते । चाणक्यस्य अर्थ-शास्त्रम्, महर्षेः व्यासस्य महाभारतम् शुश्रूणीति, वामन्दकीयो नीतिसारः इत्यादि सर्वम् अतीव स्वूलदृष्ट्या परामृश्यते । तत्कालीना समाजस्थितिः लोकव्यवहारः, भौतिकसाधनानि इत्यादिविषयेषु शास्त्रीयदृष्ट्या विमर्शं विविधेषु ग्रन्थेषु कृतः इति यद्यपि सत्यम् तथापि तत्र नवीना ऐतिहासिकविमर्शपद्धतिः शास्त्रीयसशोधन-पद्धतिः च अतीव अल्पप्रमाणेनैव वर्तते । पाश्चात्यभाषासु समाजशास्त्रम् अधिकृत्य ये ये विषयाः प्रतिपाद्यन्ते तान् अधिकृत्य भारतग्रणि अवश्यम् सशोधनादि वर्तव्यम् इति मन्यते । “अद्यतना विचारकल्पना प्राग्वतविचारकल्पनाद्यपेक्षया अत्यन्तं मित्राः वर्तन्ते, भविष्यत्कल्पनाद्यपेक्षया च मित्राः स्युः” इति या विचारः पद्धतिः सा इतिहासपरम्पराम् आदृत्य एव स्वीकर्तव्या भवेत् । कोऽपि राजकीयः राष्ट्रीयः वा विचारः भवतु, स सामाजिकानाम् परिवर्तनशीलानाम् आचारव्यवहारादीनाम् प्रथमं परिवर्तनं कृत्यैव अनन्तरं विवक्षितो भवति इति तु सर्वसम्मतमेव । विविधानां शास्त्रीयाणां सिद्धान्तानां प्राक्वनः स्वरूपम् किम् आसीत्, भविष्यत्कालीनं किम् स्यात् एतदवलोकनं नाम विचारशीलानां सशोधनवर्मणि रतानाम् धर्मम् । एतं कार्यं इत्येव राज्यशास्त्रेभ्यः इत्येभ्यः नैतुभ्यः च विद्वद्भिः पन्था विज्ञादीहृत्य सन्देष्टव्यो

भवति । सामान्यनीतिविषयिण्य अथवा राजनीतिविषयिण्य कल्पनाः भवन्तु, ता सर्वा अपि यद्यपि प्रगमनशीला, देशकालानुसारं च भिन्नभिन्नाः, तथापि मानववशं अथवा समष्टिरूपं मानव, गङ्गाप्रवाहवत् धीरगम्भीरं मन्दं मन्दम् पदक्षेपं करोति । अतः वैदिककालम् आरभ्य अद्यावत् सर्वेषु अपि विषयेषु कथं कथां रीत्या च परिवर्तनम् अभूत् इत्येतत् ऐतिहासिकविमर्शपद्धत्या मूढमेषिकया अवश्यम् अवलोकनीयम् ।

इममेव भव्य व्यापकं हेतुं मनसि निधाय भारतीय राजनीतिकोशमण्डलद्वारा कार्यं प्रचाल्यते । संस्कृतभाषायाम्, तथैव पालीप्राकृतादिभाषासु ये ये राजनीतिविषयकाः सिद्धान्ताः इतस्ततः प्रसृता वर्तन्ते तेषां, ऐतिहासिकविमर्शपूर्वकं सशोधनं सम्पादनं च वर्तव्यम् इति अस्य मण्डलस्य प्रधानं कार्यम् । कालदृष्ट्या देशदृष्ट्या अपि एतत्कार्यम् अतीव विस्तृतं वर्तते । आपञ्चपसहस्रवर्षम् जेजीयमानं भारतवर्षस्य ज्ञातं कालखण्डं, खण्डप्रायम् च इदमस्माकं राष्ट्रम्, सर्वस्पर्शी च राजनीतिविषयः । विद्वद्भिरेव अस्य कार्यस्य मूल्यम् ज्ञातुं शक्यते ।

अस्य राजनीतिकोशस्य आदर्शखण्डः “ कालिदासखण्डः ” अद्य अस्माभिः प्रकाश्यते । वचनानां सङ्कलनम्, सङ्कलितवचनानां विभजनम्, तत्र उपप्रकरण-रचनापूर्वकं टिप्पण्यादिपरिष्करणम् पारिभाषिकशाब्दादीनाम् अर्थां च इत्यनेन अयं खण्डः सर्वेषामपि आदरणीयो भवेत्, उपयोगाय च कल्पेत इति दृढं विश्वासः । तथापि—

‘ आपरितोषाद्विदुषाम् न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानाम् आत्मन्यप्रत्ययं चेत् ॥ ’

इति कविकुलगुरोः कालिदासस्यैव वचसा निवेदयति—

दिल्ली
११-११-५४

}

गाङ्गीळकुलोत्पन्नं विष्णुसूनुः नरहरिशर्मा

कृतज्ञता

“ फलेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ” - कालिदास

महान् न सन्तोष यद् अद्य “ कालिदास-खण्डस्य ” प्रकाशनं नाम । सवत्सरद्वयात् प्राक् अस्माभि स्व स्व नियतोद्योग परिपाल्य केवल प्राचीन-भारतीय-राज्यशास्त्रे अभिरुचि इत्येव भारतीय-राजनीति-कोशस्य कार्यं प्रारब्धम् । तदारभ्य चाणक्यस्य अर्थशास्त्रम्, कामन्दकीयो नीतिसार, ऋग्वेदस्य च प्रथम मण्डलम्, कालिदासीय वाङ्मय च अद्यावधि परिशीलितम् । तत्र अद्य कालिदासखण्डस्य प्रकाशनम् इति प्रमोदतेतमा चेत् । तत्र च सुरसारस्वतसेवासुसंस्कारितस्वान्तानाम्, उदारचरितानाम्, सम्भावितगुणिगणानाम्, श्रीमताम् राष्ट्रपति- डॉ राजेन्द्र-महोदयानाम् आध्यक्ष्ये अय महोत्सव इति सविशेषोऽयमानन्द । साधूस्त खलु— “ मधुरं हि पयः स्वभाजतो ननु फीटर् सितशर्करान्वितम् ” मधुरोष्णे गो दुग्धे सितशर्करासमिश्रणमिव अद्यतनोऽय समारम्भ । प्राचीन-भारतीय-राजनीती बद्धादराणाम्, त्रयस्त्रिंशत्कोटिसङ्ख्याकाना भारतीयाना हृदयमिव वर्तमानानाम्, राष्ट्रपतिमहोदयानाम् आशीर्वचनेन आस्माकीन सर्वोऽपि क्लेश “ ब्रह्मणीव विवर्तागा कदापि प्रविलयं गत ” इति । अत नैकानि महत्वपूर्णानि कार्याणि परित्यज्य, स्वशरीरास्वास्थ्यम् अविगणय्य, राष्ट्रपतिमहोदयैः स्वयम् समागत्य “ कालिदास खण्डस्य ” प्रकाशनं क्रियते इति अत्यन्तम् अद्यतनशिरसा कृतज्ञताभावं प्रथमं प्रकटीकरोमि ।

महामहोपाध्याया पोतदारमहोदया भारतीय-राजनीति-कोशमण्डलस्य अध्यक्षा । तं यद् अस्मिन् नर्मणि मार्गदर्शनम् कृतम्, यच्च प्रस्तावना विलिख्य अहमुपहृत, तदर्थं तेभ्य धन्यवादवितरणम् आवश्यकम् ।

श्री वाणासाहेब गाडगीळ महोदयं विविधं प्रचारं गते वर्षद्वयात्मके काले सर्वात्मना परिपोषितमिदं मण्डलम् । न च पुरस्काररूपेण अत्र प्रारम्भे तं महत्वपूर्णं विलिख्य अहमत्यन्तम् उपहृत । अत नम्रभावपुर सर तेभ्य धन्यवादार्पण विधत्ते ।

म म चित्रावशास्त्रिण, श्रीमत् आवासाहेब मजुमदारमहोदया, श्री बेपा जोशीमहोदयाश्च विविध-साहाय्य-प्रदाने । नितरा धन्यवादान् अर्हन्ति ।

तिरुवविद्यापीठस्य पायंकर्तुम श्रीवासीकर-भागवत-मुपहर-महोदयै नैवविध साहाय्यमस्मिन् नर्मणि प्रदत्तम्, अत नैम्यो धन्यवादा ।

मुद्रकमहोदयेभ्य धन्यवादकारिणं तु त्रमप्राप्तमेवेति नमः—

—वैद्यदेवशास्त्री जोशी.

अनुक्रमणिका

प्रथमम् प्रकरणम् ।

राजा (१-५२)

(१) दैवी कल्पना	....	....	१-२
(२) अवतार-कल्पना	....	....	२-३
(३) राजप्रभावः	....	....	४-६
(४) शिक्षा	....	....	६-७
(५) पृथ्वीपतिः	....	....	७-८
(६) प्रजानुरागकल्पना	....	....	८-१०
(७) लोकपिता	....	....	१०
(८) लोकापवादमहत्त्वम्	....	....	११
(९) रक्षणकल्पना, रक्षणमर्यादा	....	....	१२-१५
(१०) चातुर्वर्ण्यपालनम्	....	....	१५
(११) क्षात्रधर्मः	....	....	१६-२०
(१२) ब्राह्म-क्षात्र-सहकारिसम्बन्धः	....	....	२०-२१
(१३) ब्राह्म-क्षात्र-विरोधसम्बन्धः	....	....	२१-२२
(१४) आश्रमधर्माः	....	....	२२-२५
(१५) राज्याभिषेकः	....	....	२५-२७
(१६) सिंहासनाधिकारः	....	....	२८-२९
(१७) राज्यप्रदेशस्य विभजनम्	....	....	२९-३०
(१८) राजचिह्नानि	....	....	३०-३२
(१९) राज्ञां विशिष्टविवाहाः	....	....	३२-३५
(२०) विभ्रजिदन्तमेधयज्ञवर्णनम्	....	....	३६-३८

(२१) राजकृत-विद्वत्समाजनम्	....	३८-४२
(२२) विद्वत्कृतराजसंमाननम्	....	४२-४३
(२३) उपायनानि	....	४३-४४
(२४) व्यसनानि	....	४५-४६
(२५) धर्मासनम् (अधिकरणव्यवहारः)	....	४७-४९
(२६) आदर्शराजकल्पना	...	४९-५२

द्वितीयम् प्रकरणम् ।

सचिवः (५३-६२)

(१) सचिवकर्तव्यम्	...	....	५३-५६
(२) दूत-प्राणिधयः	....	....	५६-५८
(३) पुरोहितः	....	....	५८-६०
(४) मन्त्राधिपतिः	....	....	६०-७२

तृतीयम् प्रकरणम् ।

सुहृद् (६३-७९)

(१) द्वादशराजमण्डलम्	....	....	६३-६६
(२) दिग्विजययात्रारम्भौ	....	....	६६-६७
(३) अरिमण्डलम्	....	....	६७-७०
(४) मित्रवर्गः	....	....	७०-७१
(५) सामन्तव्यवहारः	....	....	७१-७३
(६) शक्तिप्रयम्	....	....	७४-७५
(७) नीतिचतुष्टयम्	....	....	७५-७७
(८) पाङ्गुण्यम्	....	....	७७-७९

चतुर्थम् प्रकरणम् कोशः (८०-८३)

(१) करादिः	....	....	८०-८१
(२) सामन्तेभ्यः अपहार-बलि-रूपकरादिः	....	....	८२
(३) निर्वंशघनम्	....	....	८२-८३
(४) कोशनिरभिलाषित्वम्	....	....	८३

पञ्चमम् प्रकरणम् । राष्ट्रम् (८४-८८)

(१) प्रदेशः सीमा च	....	....	८४-८५
(२) सुराज्यनिर्देशः	....	....	८५
(३) नृपविहीनराज्यावस्था	....	....	८५-८६
(४) वैराज्यकल्पना	....	....	८६-८७
(५) धर्मप्रधानराज्यसंस्था	....	....	८७
(६) पुरुषार्थेषु समानता	....	....	८७-८८
(७) राज्यसुखकल्पना	....	....	८८

षष्ठम् प्रकरणम् दुर्गाः (८९-९२)

(१) दुर्गाविशेषाः	....	....	८९
(२) राजधानीवर्णनम्	....	....	९०-९२

सप्तमम् प्रकरणम्

बलम् (९३-१०४)

(१) सेनाविभागः	....	....	९३-९५
(२) विजयान्ते मधुपानम्	....	....	९५
(३) अन्तःपुररक्षणम्	....	....	९५-९६
(४) धर्म्ययुद्धकल्पना	....	....	९६
(५) अस्त्राणि	....	....	९७-९८
(६) शस्त्रविशेषाः तत्प्रभावश्च	....	....	९९
(७) सङ्ग्रामवर्णनम्	....	....	९९-१०१
(८) कूटयुद्धम्	....	....	१०१-१०२
(९) ध्वजकेतवः	....	....	१०२-१०३
(१०) युद्धे मृतानां विशिष्टा क्रिया	....	....	१०३
(११) हिसा-प्रतिषेधः	....	....	१०३-१०४

प्रथमम् परिशिष्टम् ।

(यचनानाम् अकाराद्यनुक्रमेण सूचिः)	....	१०५-११५
-------------------------------------	------	---------

द्वितीयम् परिशिष्टम् ।

(विशिष्ट-पारिभाषिक-शब्दाः)	....	११७-११९
------------------------------	------	---------

— भारतीय — राजनीति-कोषः कालिदास-खण्डः

प्राचीन-भारतीय-राजनीतिविषये विचारे क्रियमाणे ऋग्वेदमादितः विमर्शः कर्तव्यो भवति । शतपथद्वयो ब्राह्मणग्रन्थाः, नैकानि धर्मसूत्राणि, महाभारतम्, अर्थशास्त्रम्, मन्वादयः स्मृतयः, कामन्दकीयो नीतिसारः, पाली-प्राकृतादि-भाषासु च वर्तमानाः प्रणिताः बहवो ग्रन्थाः प्राधान्येन परामर्शनीयाः भवन्ति । सत्त्वपि प्रधानभूतेषु एषु ग्रन्थेषु, राजनीतिकोशस्य 'आदर्श-स्थरूपाविष्करणाय' कविकुलगुरुः कालिदासः एव अस्माभिः इदम्प्रथमतया स्वीकृतः, इत्यत्र विद्वत्स्यपि महत् कुतूहलं भवेत् ।

अत्रेदमस्माकमाकृतम्-संस्कृत-सारस्वतम् आसेष्यमानानां सर्वेषामपि विदुषां, परस्परविरुद्धमतानुयायिनामपि सताम्, 'कालिदासः' सुपरिचितः परमादरणीयः च । किं च कालिदासस्य कविकुलगुरुत्वे जीवनस्य सर्वेष्वपि विषयेषु 'समस्पर्शित्वम्' एव प्रधानं निदानम् । अतः कालिदासेन स्थाने स्थाने भारतीय-राजनीतिविषये अपि प्रस्थापिताः सिद्धान्ताः परमार्थतया प्रामाणिकाः एव, इत्यत्र नास्ति संशीलिशेषोऽपि । प्रसङ्गविशेषेषु, वर्णनस्य काव्यात्मकतया अतिशयोक्तिरपि संभाव्यते, कल्पनाविलासोऽपि च आविष्कृतो भवति । तथापि अर्यावज्रोधे मूलतत्त्व-बुधुस्सूनां पाठकानामेतत् सर्वम् उपकाराय एव कल्पते, न पुनः अर्थहानये । किं च चाणक्यस्य 'अर्थशास्त्रम्' वा भवत्, 'मन्वादयः स्मृतयो' वा यतन्ताम्, तत्र तत्र उपनिबद्धानां नीतितत्त्वानां नियमानां च आचार-व्यवहार-रूपेण प्रतिबिम्बं तु सर्वसम्पत्तेर् महाकाव्येषु नाट्यादिकलासु च सम्यक् आविष्कृतं भवति । अतोऽपि कारणान् अस्माभिः 'कालिदासः' एव प्राथम्येन स्वीकृतः ।

राजनोति-कोषः

इमं परिष्कृतं खण्डम्, आन्तम् परिशील्य, विद्वदपश्चिमोत्तमाः प्रिय-
पाठकमहोदयाः इदमेव मतम् सम्भावयेयुः इति दृढं विश्वसिमः ।

ग्रन्थेऽस्मिन् सङ्कलितानां वचनानां वर्गशः विभजनं 'सप्ताङ्ग' प्रधानां
भारतीयां राज्य-पद्धतिम् अनुसृत्य (१) राजा, (२) सचिवः, (३) सुहृद्,
(४) कोशः, (५) राष्ट्रम्, (६) दुर्गः, (७) बलम्, इति सप्तसु प्रकरणेषु
सङ्ग्रहितम् । कालिदासेनापि " उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे "
रघु. १-६०, इत्यादिषु राज्यस्य सप्ताङ्गत्वं स्पष्टमेव प्रतिपादितम् । तत्र
सप्ताङ्गेष्वपि यथासम्भवं विविधान् विषयान् समालोच्य नैकानि उप-
प्रकरणानि अपि आरचितानि । उपप्रकरणानां रचनाबोधे, सङ्ग्रहितानां
वचनानामर्थकरणे, समुदितस्य प्रकरणस्य च तात्पर्यज्ञाने राज्यशास्त्रीयदृष्ट्या
साहाय्यं भवतु, इति टिप्पण्यादिभिः सुपरिष्कृतोऽयं खण्डः । प्रथमं प्रकरणशः
वचनानि सङ्कल्य अन्ते सङ्कलितानां सर्वेषामपि वचनानाम् अकाराद्यनुक्रमेण
सूचिरपि प्रदत्ता । ततश्च राज्यशास्त्रीय-पारिभाषिकशब्दानां स्फुटमर्थ-
प्रतिपत्तये द्वितीयं परिशिष्टमस्मिन् खण्डे संयोजितम् । तत्र अर्थप्रदानावसरे
' अर्थशास्त्रम् ', ' कामन्दकः ', ' Monier Williams ' एते प्रमाणनूताः ।

तत्र ' स्वाम्यमार्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवृत्तानि च ' इत्यस्मिन् प्रथमो-
पस्थितिकत्वात्, प्राधान्याच्च स्वामी नाम राजा एव आद्यं स्थानम् अलङ्घ्यते
योग्यः, इति कृत्वा प्रथमतः उपस्थाप्यन्ते राजविषयकाणि वचनानि । तत्र
उपस्थितो राजा—

१ राजा

देवो कल्पना

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरेविव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठयूतमेशम् ।
नरपतिकुलभूयै गर्भमाधत्त राज्ञी,
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावे ॥ -रघु० २-७५

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिव्रजनेत्रया नृपः ॥ -रघु० ३-११

१ दैवी कल्पना—नृपस्य स्वरूपविषये भारतीयवाङ्मये विविधा कल्पनाः उपपदिता समुपलभ्यन्ते । (१) यथा नृप साक्षात् परमेश्वरस्य अवतारः, (२) नृपे वक्ष्यन् अलौकिक अथवा दैव अशः, (३) नृप विशिष्टशौर्यधैर्यादिगुणान्वित मानव एव, पर परम्परया विशिष्टकुलोत्पन्न अपरिवर्तनीयश्च अपेक्षित, (४) नृप विशिष्टगुणान्वित अपि सन् प्रकृतीनाम् अनुमत्या एव सिंहासनाधिकारे विराजमान, सति प्रसङ्गे प्रकृतीनां विरोधात् सिंहासनात् प्रञ्चयमान लोक-प्रातिनिधिक, इत्येवरूपा भेदा केनापि ज्ञातुं शक्यन्ते ।

वेदवाङ्मये एकस्मिन्त्रय प्रसङ्गे नृपस्य दैव्या कल्पनाया आविष्कारः, सोऽपि च अथर्ववेदे,—यो देवो मर्त्यां अधि (२०-१२७-७) — ब्राह्मणकाले प्रादुर्भूतः सूत्रग्रन्थं पुराणैः स्मृतिग्रन्थैश्च दृढता नीत, योज्य नृपस्य दैवोद्भाः अवतारकल्पना-विलासश्च स एव कालिदासीयवाङ्मये सर्वत्र स्थाने स्थाने निरपवादम् उपनिबद्ध उपलभ्यते । तद्विषयकाणि वचनानि अत्र 'दैवी कल्पना, अवतारकल्पना' इति अनयो उपप्रकरणयो सङ्ग्रहितानि ।

राज्ञ्या मुदक्षिणाया गर्भे एव 'महानुभावानाम् अष्टदिक्पालानां मुराणां च अश आसीत्' इति 'गुरुभि लोकपालानुभावंः अभिनिविष्ट गर्भम्,' 'सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्' इति प्रकृतश्लोकद्वयस्ववर्णनेन स्पष्टं प्रतीतं भवति ।

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तमाघोरणालम्बितमभ्यवेशम् ।

पङ्चवर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात् प्रैक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥ -रघु० १८-३९

मणौ महानील इति प्रमावादल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।

शब्दो महाराज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन् युयुजेऽर्मकेऽपि ॥ -रघु० १८-४२

पञ्चमं लोकपालानामूचुः साधर्म्ययोगतः ।

भूतानां महतां पण्डमण्डमं कुलभूभृताम् ॥ रघु० १७-७८

दुरितं दर्शनेन धनंस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।

प्रजाः स्वतन्त्रयाञ्चक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ -रघु० १७-७४

अवतार-कल्पना

अमी हि धीर्यप्रभवं भवस्य जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।

स च त्वदेकेषुनिपातसाध्योः ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मा ॥ -कु० ३-१५

‘बालोऽपि नावमन्तव्य, मनुष्य इति भूमिप । महती देवता हृषेपा नृप रूपेण तिष्ठति । इति स्मृतिवचनं समानयन् कालिदासः । ‘मणौ महानीले इव अर्मकेऽपि महाराज इति शब्दः’ ‘पङ्चवर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात्’ इत्येववर्णनेन प्रकृतकल्पनाम् दृढीकरोति ।

‘सूर्यादिप्रहाणा, लोकपालानां पञ्चमहाभूतानां कुलभूभृता च साधर्म्यवर्णने देवी कल्पना विवक्षिता इति अत्र (१७-७८, १७-७४.) स्पष्टं भवति ।

२. अस्मिन् ‘अवतारकल्पना’ इति उपप्रकरणे सर्वत्रैव नृप परमेस्वरस्य साक्षात् अवतारः वर्तते इति उपवर्णितम् । किञ्च अवतारार्थं योजनापूर्वकं विविधाः प्रयत्ना अनुष्ठानाभ्यां भवन्ति इत्यपि स्पष्टं प्रदर्शितम् । दासारथेः रामस्य वर्णनसमये ‘सोऽहं दासारथिर्भूत्वा, ‘सुराणां दशभुजाक्षिरदधेद्वयं निर्वत्ये विष्वक्तेन -विष्णुः स्वतन्त्र-विष्णुस्वरूपम् अविशत्’ इति वर्णनेन यथा विष्णो साक्षात् अवतारकल्पना ‘रघुवरो’ स्पष्टं जाता भवति, तथैव ‘कुमारसम्भवे’ भगवत साक्षात् पार्वत्या योजनापूर्वकं सेनान्य जनयितुं महता प्रयत्नेन मुरं इन्द्रेण च यत्नार्थं सप्तादिनं तदपि विस्तरेण अत्र प्रकरणे आदिनं ज्ञानुं दास्यते । पार्वत्यामेव भगवत साक्षात् एव विष्णोः अवतारः महता प्रयत्नेन ससाधित इत्यनेन अवतारभूमिः अपि श्रीदुर्गा अभिमता इति सम्पन्नं अभिव्यज्यते ।

तदिच्छामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।

कर्मवृन्चच्छिदं घमं भवत्येव मुमुक्षुवः ॥ -कु० २-५१

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।

उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥ -कु० ६-२८

तस्मै हिमादेः प्रयतां तनूजां यतात्मने रोचयितुं यतस्व ।

योपित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ -कु० ३-१६

तामस्मदर्थे युष्माभिर्योचितव्यो हिमालयः ।

विक्रियायै न कल्पन्ते सम्बन्धाः सद्नुष्ठिताः ॥ -कु० ६-२९

देवास्तदन्ते हरमूढभायं किरीटवद्वाञ्छल्यो निपत्य ।

शापावसाने प्रतिपन्नमूर्ते रय्याचिरे यञ्चशरस्य सेवाम् ॥ -कु० ७-९२

तस्यानुमेने भगवान् विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।

कालप्रयुक्ता खड्ग कालविद्विर्बिज्ञापना भर्तुन् सिद्धिमेति ॥ -कु० ७-९३

सुराः समभ्यर्थयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।

चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रमहो वतासि स्रहणीयधीर्यः ॥ -कु० ३-२०

सोऽहं तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।

अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रतियाचितः ॥ -कु० ६-२७

सोऽहं दाशराधिर्भूत्वा रणभूमेर्वलिक्षमम् ।

परिभ्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तष्ठिरः कमलोच्चयम् ॥ -रघु० १०-४४

संपत्सयते यः कामोऽयं कालः कश्चिन् प्रतापयताम् ।

न त्वस्य सिद्धौ यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ॥ -कु० २-५४

निर्वर्त्यधं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणाम्

विष्वक्सेनः स्वतनुमविग्रत् सर्वलोक्षप्रतिष्ठाम् ।

उद्धृक्कानापं पवनतनयं शोभयं रथापायिषा

कीर्तिस्तम्भदपमिव गिरी दक्षिणे चोत्तरे च ॥ -रघु० १५-१०३

राजप्रभावः^१

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमविज्यशरासनः ।

जयमघोषयदस्य तु केवलं गजवती जवतीब्रह्मा चमूः ॥ -रघु० ९-१०

अहम्यहन्यामन एव तावत् ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयातीत्यशेषतो वेदितुमास्ति शक्तिः ॥ शा० ६-२६

अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुः,

अथवा उपपन्नमेतदपिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाऽप्याश्रमे सर्वभोग्ये,

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ।

अस्यापि चां सृशति वशिन्श्चारणद्वन्द्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ -शा० २-१४

किमत्र चित्रं यदि कामसूर्मूर्ध्वते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं धीरपि येन दुग्धा ॥ रघु० ५-३३

को नु खल्वेषश्चतुरगम्भीराकृतिश्चतुरं प्रियमालपन् प्रभावनानिध लक्ष्यते ।

-शा. १, पृ. ३८

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेद्भिगतस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः सस्काराः प्राक्तना इव ॥ -रघु० १-२०

अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः । प्रविष्टमात्र एवाश्रमं तत्रभवति राजनि

निरुपद्रवाणि नः कर्माणि प्रवृत्तानि भवन्ति ।

का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।

हुंकारेणैव धनुषः हि विघ्नानपोहति ॥ -शा० ३-१

१. 'राजप्रभावः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राज प्रभाव नाम दण्डज सामर्थ्यं सामान्यतः निरूपितम् । तथा धोक्त 'स प्रभाव प्रतापश्च यत्तेजो राजदण्डजम्' इति । प्रथमे खोके 'अधिग्यशरासन' इ. नाम दण्डस्य एकरथं मेदिनीम् अजयन्

मीमकान्तेर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥

रघु० १-१६

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्राचिह्नम्, सप्ताजश्वरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।

प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रुः मौलिसक्च्युतमकरन्दरेणुगौरिम् ॥ -रघु० ४-८८

तं भूपतिर्मासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादामियास्यमानात् ।

दिदेश फौरसाय समस्तमेव पादं सुमेरोरिविज्रभिन्नम् ॥ -रघु० ५-३०

दधतो मङ्गलक्षीमे वसानस्य च वल्कले ।

ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ -रघु० १२-८

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।

ध्यायुत्ता यत्परस्येभ्यः श्रुतो तत्स्वरता स्थिता ॥ -रघु० १-२०

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमप्रयायी

दृश्यन्त इयमभिहितो मुधनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनियतितकर्म जातम्

तत्कोटिमङ्गुलिशमामरणं मघोनः ॥

शो० ७-२६

प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वामिमापिणम् ।

मूर्तिमन्तमममन्त विद्यासमनुजीविनः ॥

रघु० १७-११

परिभन् मदीं शासति बाणिनीनां निद्रां विदारार्थये गतानाम् ।

पातोऽपि नार्मस्यदर्दशुकानि को लभ्ययेदाहरणाय हस्तम् ॥

-रघु० १-३५

इति उत्तरार्धम् । अत्रानुपपत्त्याम् अत्रि राज्ञः दुष्कृत्यस्य प्रमादवर्धनायगरे 'दीर्घ-
मोर्धनं विरचयतीत्या' 'अस्य अर्धवत् वेदिर्न दीर्घा अस्ति' 'दुष्कृत्यः
राजदूतः, मूनिः नाम राजमूनि' इत्यादि वार्त्तनं तस्य प्रमादवर्धनं दृष्टीभवति ।
'विमल विभम्' इत्यादिभ्यः इत्येके गङ्गा रघो विरचे अत्रि 'अविनशीत्याम् नृप
प्रमादः' इत्यनेन, तथा च राज्ञि विनीत्य विरचे अत्रि नृपस्य नृपराज्येतित्याम्

स्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥ -शा० १-१२

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।

तानि तस्मिन् समस्तानि न तस्योत्सपिचे मनः ॥ -रघु० १७-४३

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यपेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।

न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ रघु० २-४

शिक्षा

त्वच्चं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षितास्त्रं पितुरेव मन्त्रयित् ।

न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितायमूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ -रघु० ३-३१

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन्निवाकलेशकरो गुरूणाम् ।

तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥ -रघु० १८-५०

आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यः तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिसंधानमधीयते येः विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥ -शा० ५-२५

‘प्रारम्भा फलानुमेया’ इत्यनेन तत्तेषां राज्ञां सम्पर्कप्रभाव आविष्टत भवति । ‘यस्मिन् मही घासति’ इत्यस्मिन् श्लोके ‘दिलीपस्य राज्ये अमिसारिवानामपि वस्त्राञ्चलस्पर्शने यातोऽपि समर्थो न भवति’ इति वर्णनेन तस्य प्रभाव स्पष्ट भवति । ‘दधतो मद्गल्गदीमे’ प्रसन्नमुखरागं तं ‘वयोरूपविभूतीनाम्’ इति एतेषु श्लोकेषु यद्यपि दण्डज प्रभाव नास्ति, किन्तु आमप्रभाव सम्पर्कप्रतीत भवति, तेनापि च दण्डप्रभावसदृशमेव भावं भवति । अतः तेषाम् अपि अस्मिन् प्रकरणे सद्रूपं उचितः ।

४. दानिमाणां विशेषतः राज्ञाम् अध्ययनादि विधि कीदृश आसीत् इत्यादि निश्चिदिव बालीदासीयवाद्यमयात् ज्ञानं दास्यते । प्रथमे श्लोके पितुः दिनीपात् एव अस्त्रविद्याज्ञानं रघुणा सम्पादितम्’ इति वर्णनम् । द्वितीये श्लोके सा गुदगंन त्रिवर्गस्य नाम पर्यायं नामानां मूलनूता तस्य विद्या त्रयी-वार्ता-दण्डनीतिरूपाः

कामं कर्णान्तविग्रान्ते विशाळे तस्य लोचने ।

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ -रघु० ४-१३

तथेत्युपसृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशपात् ॥

रघु० ५-५९

नेर्ऋतघ्नमथ मन्त्रवन्मुनेः प्रापदस्त्रमवदानतोपितात् ।

योतिरिन्धननिपाति भास्करात् सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥ -रघु० ११-२१

सेनापरिच्छिदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्माचीधनुषि चातता ॥ -रघु० १-१९

तमादी कुलविद्यानार्थमर्थविदां वरः ।

पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयापिता ।

पृथ्वी-पति

परिग्रहपदुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्रवसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ वायु० २-१७

जगद्-न्यायसीपहारः । तथा च बौद्धिन्य आह 'धर्मापयो नय्यो, अर्धानयो वाडायां नवानयो दग्धनीत्याम्' इति । अन्वेषिणी नय्याम् एव अन्वभेदति । अयम् एव अभिप्राय 'तमादी कुलविद्यानाम्' इत्यस्मिन् एकोके व्यतयो भवति । अभिप्राय-साधुनामे पञ्चमेऽन्वे साधुनाया वचनम् अग्रमानीभुवन्तु दुःस्वप्नस्य उपायन्याये पादगरेण तस्मै दुःस्वप्नस्य वचनं, यत् स्या साधुनाया आश्रयनं पादप न जातं, नयाः वचनम् अग्रमानीभूतम् इति योग्यम् नाम पर ये भवादौ परागिन्याः नाम परस्व-वक्तव्यं कुटिलीत्यादि कपोतो ये आरुह्य आश्रय-स्य स्यात् इत्यादि इति गुगुणं योग्यमेव । सखी केचन 'साविद्यानां सर्वकार्यसाधकं' न भवति हिन्तु साधनायमति आश्रयस्य इति 'साधनेषु बहुकुण्ठा ब्रूहि,' 'सगुण्यमागुणायेन' इत्यद्वैतार्थेन व्युत्पद्यते भवति । समग्रसंज्ञम् अग्रमानी रघो दत्तारणे रामाय च अयम् इति 'मयेऽग्रमानी' 'वैश्वंरूपस्य' इति आरौ इत्येवमेव व्युत्पद्यते ।

सदयं वृभुजे महामुजः सहस्रोद्देगमियं ब्रजेदिति ॥

अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ -रघु० ८-७

आमुक्ताभरणः सम्भी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥ -रघु० १७-२५

उरस्यपर्पातिनिवेशमाणा प्रौढी भविष्यन्तमुदीक्षमाणा ॥

सज्जातलज्जेव तमातपत्रच्छायाछलेनोपजगूह लक्ष्मीः ॥ रघु० १८-४७

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पक्षिमासाद्य तमन्यपौरुषम् ।

प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनत्सुतम् ॥ -रघु० ८-२८

खनिभिः सुषुषे शनं क्षेत्रैः सत्यं वनेर्गजान् ।

दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ -रघु० १७-६६

तद्वत् तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ -रघु० ८-८३

तामेकनार्यां परिषादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ॥

वक्षस्वसंघट्मुखं वसन्ती रेजे सपरन्तीरहितेव लक्ष्मीः ॥ -रघु० १४-८६

प्रजानुरागकल्पना^५

यथा प्रह्लादमाश्वन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वयीं राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ -रघु० ४-१२

५. 'पृथ्वीपतिः' इत्यस्मिन् प्रकरणे राज्ञः पृथिव्यात्प सत्त्वं प्रसिद्धः पति-
पत्नीरूपः सप्तदन्धः अत्रापि वैपुल्येन उपवर्णितोऽस्ति । पृथ्वीवत् राजसदम्याः अपि
पत्नीत्वेन निरूपणं स्थाने स्थाने बालिशत्वेन यत् कृतं तत् अपि साधव्यान् बलाना-
शाम्यान् च अत्र सद्रूपहीनम् । सर्वेऽपि सत्ताः स्त्रोताः सुलब्धाः वर्तन्ते ।

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशतेष्वमवनास्य विमानना ववचित् ॥

उदक् प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।

अन्यितः पतिवात्सल्यात् गृहवर्जमयोध्यया ॥ -रघु० १५-९८

जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।

कदम्बमुकुलस्फुरैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥ -रघु० १५-९९

राजा— (आत्मगतम्) —

पीरा अस्मदन्वेपिणस्तपोवनमुपरुन्वन्ति । -शाकु० १- पृ. ५२

पुरुहूतध्वजस्यैव तस्योजयनपङ्क्तयः

नवान्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः -रघु० ४-३

इक्षुच्छायनिपादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकपोद्भातं शालिगोप्यो जगुयेशः ॥ -रघु० ४-२०

अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोपितः ।

पुपतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ -रघु० ४-२७

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्दमानः ।

भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्वरमाससञ्ज ॥ -रघु० २-७४

६. 'प्रजानुरागकवपना' इत्यस्मिन् प्रकरणे नृपविपयिणी प्रीति प्रजासु कीदृक् आसीत् एतत्सन्दर्शनानि वचनानि अत्र सङ्गृहीतानि । 'राजा प्रवृत्तिरञ्जनात् अन्वर्षोऽभूत्' 'अहमेव मतो महीपते' इति सर्वप्रवृत्तेनम् अभिमान प्रजानुरागं धम्मक् आविष्करोति । 'रघो' पञ्चदशे सर्गे रामस्य प्रयाणावसरे 'पतिवात्सल्यात् अयोध्या सर्वाऽपि तत्र साक्षात् आगता, केवल गृहाणि न आगतानि अचेतनत्वान्, तथैव 'पाकुन्तले' "अस्मदन्वेपिण पीरा. तपोवनमुपरुन्वन्ति" इति दुष्यन्तस्य वचनेन राज्ञि प्रजाताम् एकनिष्ठा प्रीति अभिव्यज्यते । 'शालिगोप्य रघो यश जगुः' 'वृद्धा. पौरयोपितः लाजैः, रघुम् अवाकिरन्' इत्यादिवर्णनेन नृपविपयिणी

इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।

अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीद् दृढमूल इव द्रुम ॥ -रघु० १७-४४

लोकपिता^७

प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भ्रमणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवल जन्महेतवः ॥ -रघु० १-२४

तेनार्थोऽल्लोभपराङ्मुखेन तेन घ्नता विघ्नमय क्रियावान् ॥

तेनास लोकाः पितृमान् विनेत्रा तैरेव शोकापनुदेन पुत्री ।

-रघु० १४-२३

भूतानुकम्पा तत्र चेदियं गौरेका भवे स्यस्तिमती त्यदन्ते ।

जीवन् पुन शशन्दुपह्नेभ्य प्रजाः प्रजानाथ पितेष्वपासि ॥

-रघु० २-४८

प्रजाः प्रजाः स्वा इव सन्त्रयित्वा निषेधतेऽशान्तमना त्रिविक्रतम् ।

यूयानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः शीत दिवास्थानमिव दिपेन्द्रः ॥

-शाकुं० ५ अ, पृ १५५

येन येन धियुज्यन्ते प्रजा स्मिरधेन वन्धुना ।

स स पापात् ऋते तासां दुष्प्रन्त इति बुध्यताम् ॥ -शाकुं० ५-२१

भक्तिं प्रदीयते । अत एव ते ते नृपा 'जनितरागासु प्रकृतिषु दृढमूला द्रुमा इव व्यासन्' इति महारवि पाल्किदास सम्पन्नं वर्णयति ।

७ 'लोकपिता' इत्यात्मिन् प्रवरणे राज्ञः कर्तव्यं केवल रक्षण न, किन्तु विनयाधानादपि अपि आवश्यक कर्तव्यम् इत्याद्यप्रदर्शकानि 'विनयाधानात् तासां स एव पिता' 'शोकापनुदेन पुत्री, विनेत्रा पितृमान्' 'उपह्वयेभ्य नाम दुःसेभ्य विघ्नेभ्यश्च प्रजा पासि' 'प्रजा स्वकीयापत्त्यादि इव (स्वा प्रजा) सन्त्रयित्वा' इत्यादीनि वचनानि अत्र सङ्गृहीतानि ।

लोकापवादमहत्त्वम्

पैरेपु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरङ्गेष्विव तैलविन्दुम् ।
सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥

-रघु० १४-३८

अथैमि चैनामनघेति किंतु लोकापवादो बलवान् मतो मे ।
छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजामिः ॥

-रघु० १४-४०

वाच्यस्तथा मद्वचनात्स राजा बहूनी विशुद्धामपि यत् समक्षम् ।
मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥

-रघु० १४-६१

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादधुमितेन भर्त्रा ।
तन्मा व्यधिष्टा विषयान्तरस्थं प्राप्ताऽसि वेदेहि पितुर्निकेतम् ॥

-रघु० १४-७२

बभूव राम, सहसा सबाष्पस्तुपारवर्षाव सहस्यचन्द्रः ।
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥

-रघु० १४-८४

८. 'लोकापवादमहत्त्वम्' इत्यास्मिन् प्रकरणे लोकेच्छायां सवपिज्ञया बलीयस्त्वम् एव निरूपितं दृश्यते । वस्तुतत्त्वम् अज्ञाननाम् अपि लोकानाम् इच्छार्थं नृपा स्वकीयम् अभिमतम् इष्टं सत्यम् च परिहाय मिथ्यापवादमपि लोकेच्छारूपत्वात् प्रमाणयन्ति इति एतत् रामचन्द्र 'तत्पूर्वम् अवर्णं सोढुं न ईशे' 'एना सीताम् अनघा जानामि परन्तु लोकापवाद मे बलवान् मत' इत्यादिवचनं लोकापवादमहत्त्वं दृढीकरोति । सीतया अपि 'मा समक्षं बहूनी विनुद्धा दृष्ट्वा अपि केवलं लोकवाद-श्रवणात् अहासी' इतिवचनेन लोकापवादबलीयस्त्वं सम्यक् प्रदर्शितम् । वाल्मीकिना अपि 'मिथ्यापवादधुमितेन राजा त्वा विमृष्टाम् अहं जाने' इति उक्तवता राज्ञा चरितविषये लोकापवादस्य क्रियत् महत्त्वम् आसीत् इत्यपि सम्यक् आविष्टितम् । अन्तिमे श्लोके च 'रामेण कौलीनभीतेन सता सीता गृहान्निरस्ता न तु मनस्त' इति अपि सम्यक् विवेचितम् ।

रक्षण-कल्पना, रक्षण-मर्यादा

पृथिव्याः यः शरणं स तव समीपे वर्तते । शाकु० ३, पृ १०६

नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः ।

प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ॥

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम ।

त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥ शाकु० श्लो ८

अनुकारिणि पूर्वेणा युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसन्नेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ -शाकु० २, श्लो १६, पृ. ८०

शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं दुश्चर चरितुं तपः ।

पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ -रघु० १०-२५

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये ।

काकपक्षधरमेत्य वाचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ -रघु० ११-१

निशाचरोऽप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।

भूत्वा शरणया शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ -रघु० १४-६४

९ 'रक्षणकल्पना रक्षणमर्यादा च' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राजा प्रजारक्षण-विषये किं कर्तव्यम् आसीत् तथा रक्षणस्य का वा मर्यादा आसीत् इत्येतद्विषयकानि वचनानि अत्र सङ्गृह्यन्ते । 'शाकुन्तले' तृतीयेऽङ्के शाकुन्तला प्रति सतीवचनम् 'अस्या सर्वस्या अपि पृथिव्या य आश्रयस्यान रक्षकत्वेन ॥ दुष्यन्त तव समीपे वर्तते' । तथैव 'शाकुन्तले' पञ्चमेऽङ्के वैतालिक राजानं दुष्यन्तं समभिनन्दयति यत् 'त्वं यया रक्षणाय कल्पसे, यया च कुमार्गप्रस्थितान् नियमयसि तथैव परस्पर-विवादम् अपि प्रशमयसि, अतः प्रजानां बन्धुकृत्य-रक्षणम्, विवादप्रशमनम्, सन्मार्ग-प्रवर्तनं च - त्वयि एव राज्ञि परिसमाप्तम्' इत्यनेन प्रजानां रक्षणविषये का वा कल्पना मर्यादा च इति अनुमानं शक्यते । दाशरथी रामे पृथिवीं घातति सति कदाचित् कस्यचन विप्रस्य अप्राप्तयोवनं शिशुं मृतं । ॥ मृतं शिशुम् अद्भुते आरोप्य सः विप्रं राजद्वारं चन्द्रं, यत् 'हे वसुधे-वसुधातलनिवातिन, जना भवाम् दशरथान् प्युतानां रामहन्तागतानां ॥ अत्यन्तं पीचनीया अवस्था । यत अवलोकयताम् अयं मे

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।

अवतार्याङ्कशङ्कास्यं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥

शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाच्युता ।

रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता ॥

श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्वाय राघवः ।

न अकालभवो मृत्युरिक्वाणुपदमसृशत् ॥

स मुहूर्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्वस्य दुःखितम् ॥

यानं सस्मार कौबेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ -रघु० १५. ४२-४५

यत् त्वं निवर्तस्व विहाय छज्जां गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यमाक्तिः ।

शस्त्रेण रक्ष्यं यदश्वयरक्षं नतद्यतः शस्त्रभृतां क्षिणोति

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यथज्ञा शिथिलीचकार ॥

-रघु० २. ४०-४१

घापीध्विष स्रवन्तीषु वनेषूपवनेध्विव ।

सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चेरुर्वैश्वस्विवादिषु ॥ -रघु० १३-१४

राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम । -शाकु १२०

वैखानसः— रम्यास्तपोवनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मीर्वाकिणाङ्क इति ॥ -शाकु० १-१२

अप्राप्तयौवनं प्राप्तं मृतम् । रामचन्द्रोऽपि तस्य शोकस्य कारणं ज्ञात्वा स्वयं जिह्वाय न तु तस्मै द्विजाय चुनोष । यतः रामचन्द्रस्यापि दुःखा श्रद्धा, यत् अकालभवो मृत्युः इदं वातु-राज्यान्तरगतं प्रदेशं स्पृशति चेन सद्दूरीकरणं नृपेणैव कर्तव्यम् । एतदेव 'अथ जानपदो विप्रः' इत्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः 'रघुवशे' पञ्चदशे सर्गे सम्यक् विवेचितम् । 'रघुवशे' द्वितीये सर्गे "यत् रक्ष्यं शस्त्रेण रक्षयितुम् अशक्यं तत् शस्त्रभृतां राजा यद्यपि नाशयति" शङ्करमार्गपर्यायान् प्रत्याहतास्त्र आत्मनि अवज्ञां शिथिलीचकार' इत्यादिवर्णनेन राजा रक्षणमर्यादायाः अपरं धनोऽपि ज्ञातो भवति । 'सार्थाः

किं तावद्भूतिनामुपोढतपसा विघ्नैस्तपो दूषितम्
धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत्त प्राणिष्वसचेष्टितम् ॥

आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितै. विष्टम्मितो वीरुधाम्
इत्यारूढबहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ -शाकु० ५-९

प्रियवदा— आपन्नस्य विषयनिवासिनः जनस्यार्तिहरेण
राज्ञा भवितव्यमित्येष युष्माक धर्म. ।

राजा— नास्मात् परम् -शाकु० ३ १०३

उभौ— तत्रभवत कण्वस्य महर्षेरसान्निध्यात् रक्षासि नः इष्टिचिह्न-
मुत्पादयन्ति । तत्कतिपयरात्रं सारविद्वितीयने भवता
सनाथीक्रियतामाश्रम इति

राजा— अनुगृहीतोऽस्मि । -शाकु २, ७९

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्रीम्

एकं कृत्स्ना नगरपरिघप्राशुबाहुमुनाक्ति ।

आशंसन्ते सुरयुवतयो बद्धवैरा हि दैत्यै.

अस्याधिग्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥ -शा० २, १५

सोऽहमाजन्मशुद्धानाम् आफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानाम् आनाकरथवर्त्मनाम् ॥ -रघु० १-५

यजिज्ज अद्रिषु स्वर्गीयेषु वेश्मसु इव अटन्ति स्म " ' तपोवनानि अपि राजरक्षितव्यानि
एव " इत्यादिवर्णनेन राजा सवत्रैव प्रदेते रक्षणवत्पनाया निरूपण वर्तते ।
' आपन्नामयसत्रेषु ' दक्षेतरसदृशे सद्गृहीतं वचनं सामान्यत रक्षणवत्पना एव
आविष्टता भवति । ' उदधिश्यामसीमाम् ' ' आसमुद्रक्षितीशानाम् आनाकरथवर्त्मनाम् '
पारसीकृतसागराम् ' इत्यादिभि वर्णनं पुष्टिव्या रक्षणमर्थादा तृतीयेनापि अर्थेन
ज्ञाता नवति । ' घातुन्तः ' अपि तृतीयेऽन्ते प्रियवदा राजानं वचयति ' जनस्य
अतिहरेण राजा भवितव्यम् इति युष्मान धर्म ' तदा दुष्यन्न अपि ' नास्मात्
परम् ' इति शक्तिं अङ्गीकरोति । तथैव ' इष्टिचिह्नम् उत्पादयता रक्षा निवा-

स वेलावप्रचलयां परिशीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनामूर्धो शशासकनुरीमिव ॥ -रघु० १;३०

घातुर्वर्ष्यपालनम्^१

इत्याप्तवचनाद्गमः विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् ।

दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥ -रघु० १५-४८

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ

न कश्चिद् वर्णानामपयमपकृष्टोऽपि मजते ।

तयापीदं शस्त्रपरीक्षितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हुतग्रहपरीतं गृह्मिव ॥ -शाकुं० ५-१०

तपो रक्षन् स विधेभ्यस्तत्करेभ्यश्च सम्पदः ।

ययात्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णरपि पङ्कशभाक् ॥ -रघु० १७-६५

तपस्यनधिकारित्वात् प्रजानां तमधावहम् ।

शीर्षष्ठेयं परिष्ठिय नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ रघु० १५-५१

वृत्तदण्डः स्वयं राजा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।

तपसा दुधरेणापि न स्वमार्गं विलङ्घिना ॥ -रघु० १५-५३

रणात् वृत्तिपरायणम् अत्र भवता स्थाप्यम् ' इति प्रजापाम् दण्डाम् अत्र राजा दुष्यन्तः समानमति ' अनुगृहीतोऽस्मि ' इति वचनेन ।

१० 'घातुर्वर्ष्यपालनम्' इत्यग्निम् उग्ररत्नं सर्वेषाम् अत्र वर्णानां विहितपरमानुसारं राजा रक्षणं वर्णेष्वम् इत्याप्तवप्रचलयां वचनानि अत्र सङ्गृहीतानि । ' वर्णविक्रियां विनेष्यन् रामः ' 'तस्मिन् अनपिपारित्यक्तं शीर्षष्ठेयं शूद्रं नियन्तुं राज्यम् आददानः राम ' ' राजा रामण वृत्तदण्डः शूद्रः सतां गतिं लेभे इत्यादिभिः वचने । वर्णानां विहितपरमानुसारेण एव प्रजानां राजा च अभ्युदय इति स्पष्टं प्रतिपादितम् । तदेव च ' वर्णानाम् अनुष्ठितः अति श्रेयः नमजते ' ' वर्णः अति परत्तमाक् (अतिवि) यथाप्य परत्तमाक् चक्रे ' इत्यादिवर्णैः उद्दिष्टम् । कालिदासोपवादकं सर्ववर्णं अनुवर्ष्यन्त एव इति स्पष्टम् अभिप्रेक्ष्य भवति ।

क्षेत्रधर्मः ११

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत् स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।

निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाऽहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ -रघु० १४-६७

निगृह्य शोकं स्वयमेव घमात्, वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।

॥ भ्रातृसाधारणभोगमृद्वम्, राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥

-रघु० १४-८५

प्रतिशुश्राव काकुत्स्थः तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।

धर्मसंरक्षणार्थेव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ -रघु० १५-४

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्युषः ।

तुतोप वीर्यातिशयेन वृत्रहः पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ -रघु० ३-२२

क्षतात्किल त्रायत इत्युदमः

क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु खडः ।

राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः

प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥

-रघु० २-५३

११ 'क्षेत्रधर्म' इत्यस्मिन् प्रकरणे क्षत्रियाणां विशिष्य च नृपाणां के वा धर्मा, किं च कार्यम् अकार्यम् इत्येतत्प्रदर्शकानि वचनानि अत्र सङ्गृहीतानि । प्रायः अस्मिन् विषये स्थाने स्थाने मनुवचनम् एव प्रमाणयन् कालिदास 'नृपस्य वर्णाश्रम-पालनं यत् स एव धर्म' इति मनुम् अनुवदति । 'शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे उदमः क्षत्रस्य शब्दः' इत्यादिभिः वचनैः क्षेत्रधर्मस्य प्रसरता सम्यक् अविवृता भवति । 'आर्तानां भय दूरीकर्तुं गृहीतयन् दुष्यन्त' 'सता रक्षिता अविनीतानां शासिता' इत्यादिभिः विरेपणं क्षेत्रधर्मस्य वर्तव्यं निरूपितं भवति । प्रजारक्षणम् इति एकं तपस एव प्रवारं, न तु भवत् भोग इत्यपि 'रक्षायोगात् अयम् अपि दुष्यन्त प्रत्यहं तपः सञ्चिनोति' 'रक्षाधिषेणु भवनेषु अपि क्षितिरक्षार्थम् एव ये नियासम् इच्छन्ति न तु उपमोगाय' राजा वृत्तं मुनोपरोधि मुत्तप्रतिबन्धकम्, अत एव ॥ पारियात्रः राजा स्वपुत्रं युवराजं कृत्वा एव सुनानि अमुद्वक्त (१८.१८ रघु.) इत्यादिना सम्यक् प्रतिपादितम् । वीर्यातिशयशालिनाम् अपि राज्ञां प्रवृत्तिः परिणामतः सत्त्व-

अथवा उपपन्नमेतदपिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः --

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाऽप्याश्रमे सर्वभोग्ये ।

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ॥

अस्यापि द्वां स्पृशति वशिनः चारणद्वन्द्वगीतः ।

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ -शाकु० २-१४

एष त्वामभिनवरूढशोणितार्थी,

शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्त्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा,

दुष्यन्तस्तथ शरणं भयविदानीम् ॥ -शाकु० ६-२७

ऋषयः-- कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घर्माशौ कयमायिर्भविष्यति ॥

राजा-- अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । -शाकु० ५-१६

भयनेषु रसाधिकेपु पूर्वम्, क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निदासम् ।

नियतैकपतिव्रतानि पश्चात्, तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥

-शाकु० ७-२०

विदूषक-- भयानेव अविनीतानां शासितास्य वारणे प्रभविष्यति ।

-शाकु० ६, ५ २१४

अपनीतशिरसाणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ -रघु० ४-१४

गुणगणना एव भोक्तव्यो इति एतत् 'प्रविशानवतिशतः महात्मनां गरम्भः'
'गुह्यग्रने प्रगाढनीध्यानि चक्षुर्नि पतन्ति, दाम्ना दणा न पतन्ति' 'म. बुधः।
गौरवम् अग्रे प्रतिवञ्चयत्, यः न प्रवृत्ता मन्त्रेषु वदोत् न भवन्ति' 'तरणा-

कृताः शरण्यं हरिणा तत्रासुराः शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ॥
प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने पतन्ति चक्षूषि न दारुणाः शराः ॥

-शाकु० ६-२९

विमूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशांपतिस्तम् ।
सौपर्णमखं प्रतिसंजहार प्रह्वेष्वाभिर्बन्धरूपो हि सन्तः

-रघु० १६-८०

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः, क्षम्यतामिति वदन् समस्थशत् ।
निर्जितेषु तरसा तरस्विनाम्, शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥

-रघु० ११-८९

निश्चित्य चानन्यनिवृत्तिं वाच्यम्, त्यागेन पत्न्याः परिमर्ष्टुमैच्छत् ।
अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्, यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥

-रघु० १४-३५

पदाथ राजन्यकुमार तत्तथा, यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिभ्यया, भवद्गुर्लङ्घयितुं मनोवतः ॥

-रघु० ३-४८

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णमारू, तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।
अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले, न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥

-रघु० ११-२

किमप्यर्हस्यस्तव चेन्मतोऽहम् यशःशरीरे मम मे दयालुः ।
एकान्तविप्रसिधु मद्रिधानाम् पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥

-रघु० २-५७

भवानपीदं परवान्वेति, महान् हि यत्नस्तत्र देवदारी ।
स्थातुं निधोक्तुर्न हि शक्यमग्रे, विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥

-रघु० २-५९

निर्जितेषु शत्रुषु मग्नमात्र एव तरस्विनां कीर्तये-न्यातये भवति 'इत्यादिभिः वपनैः
स्वप्नं प्रतिपादितम् । यन्तः रक्षणं स्वदेहात् अपि यशोधनानां-शत्रियाणां श्रेयस्करं
भवति इत्येतन् 'यशोधनानां यशः स्वदेहान् अपि गरीयः (रघु. १४-३५)'

ततः प्रहस्यापमयः पुरन्दरम्, पुनर्बमापे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते, न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥

-रघु० ३-५१

स शुश्रुवान् मातरि मार्गवेण, पितुर्नियोगात् प्रहृतं द्विषद्वन् ।

प्रत्यग्रहीदप्रजशासनं तद्, आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ॥

-रघु० १४-४६

तमात्मसम्पन्नमनिन्दितात्मा, कृत्वा युवानं युवराजमेव ।

सुखानि सोऽमुङ्क्त सुखोपरोधि, वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम् ॥

-रघु० १८-१८

अनुकारिणि पूर्वेणाम् युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसन्नेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ -शाकु० २-१६

भस्मसात्कृतवतः पितृद्विषः पात्रसाञ्च वसुधां ससागराम् ।

आहितो जयविपर्ययोऽपि मे, श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥

-रघु० ११-८६

स्वसुखनिरमिलापः खिद्यसे लोकहेतोः,

प्रतिदिनमपवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पदपस्तीत्रमुष्णम्,

शमयति परितापं छापया सञ्चितानाम् ॥ -शाकु० ५-७

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात् प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।

तदुपरिपतमग्रहीदजः, पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ -रघु० ८-२

ते पुत्रयोर्नैकतशस्त्रमार्गान् आर्द्रानिवाह्ने सदयं स्मरन्त्यौ ।

अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानाम् न वरिसुशब्दमकामयेताम् ॥

-रघु० १४-४

‘यतोपनं यश एव रक्षयम् (रघु० ३-४८)’ रघो कृते अमृतं याचमानानाम् अपि अयिता याचना वक्षचित् अपि मोघा न अमृतं (रघु० ११-२) ’ नरवरेषु शरीरेऽ

कः पौरवे धमुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।
अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥ -शाकुं १-२१

अन्यदा जगति राम इत्ययम् शब्द उच्चरित एष मामगात् ।
ग्रीडमावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ॥
-रघु० ११-७३

मैथिलस्य धनुरन्यपार्थिवैः त्वं किलानमितपूर्वमक्षणोः ।
तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः ॥
-रघु० ११-७२

क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमः तेन मामवति नाजिते त्वयि ।
पावकस्य महिमा स गण्यते कक्षधण्डलति सागरेऽपि यः ॥ -रघु० ११-७५

रक्षोबधान्तो न च मे प्रयासः व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।
अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किम् पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥
-रघु० १४-४१

तपस्यनधिकारित्वात् प्रजानां तमधावहम् ।
शीर्षष्ठेष्टं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ -रघु० १५-५१

ब्राह्म-क्षत्र-सहकारिसम्बन्धः^{१२}

स यभूव दुरासदः परैः गुरुणाऽथर्वविदा कृतक्रियः ।
पचनाग्निसमागमो ह्ययम् सहितं ब्रह्म यदस्रतेजसा ॥ -रघु० ८-४

मद्रिपानां (दिलीपसदृशानाम्) यदा शरीराणाम् अनास्था (रघु २-५७) 'इत्यादि-
यचनं स्पष्टं प्रतिपादितम् । अन्यत् सर्वं तत्तत् क्षात्रधर्मानुबूलं सुस्पष्टं च ।

१२ 'ब्राह्मक्षत्रसदकारिसम्बन्ध' इत्यस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानां क्षत्रि-
याणां च सहकार्यप्रदर्शनानि वचनानि गृह्यन्ते । 'नाक्षत्रं ब्रह्म भवति क्षत्रं नाक्षत्रं

वसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।

किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न सङ्गताः ॥ -रघु० १७-३८

उपपन्नं ननु शिवे सप्तस्वज्ञेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ -रघु० १-६०

पुरुषायुपजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ -रघु० १-२३

न प्रवर्तुमलमस्मि निर्देयम् विप्र इत्यमिभवत्यपि त्वयि ।

शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥ -रघु० ११-८४

अपेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रब्रहुः स्वतेजसा ।

त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ -रघु० १५-३

ब्राह्म-भ्रात्र-विरोधसम्बन्धः^{१३}

पिश्यमंशमुपवीतलक्षणम् मातृकं च धनुरूर्जितं दधत् ।

यः ससोम इव घर्मशीघ्रितिः सदिजिह्व इव चन्दनदुग्धः ॥ -रघु० ११-१४

राजसत्त्वमबध्य मातृकम् पिश्यमस्मि गमितः शुभं यदा ।

नम्वनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहोऽकृतः ॥ -रघु० ११-१०

वर्धते । ब्रह्मक्षत्रे च सवकुने इहामुत्र च वर्धते ॥ ' इति मनुवचनं प्रमाणीकुर्वन् कान्ति-
दास अस्मिन् प्रकरणे उद्धृतं वचनं ' वसिष्ठस्य मन्त्रा अतिये सायका' (रघु १७-
३८), ' 'पवनान्निममागमो अय, यन् अस्मिन्नेवमा सहितं ब्रह्म नाम' (रघु ८-४),
इत्यादिभिः वचनैः प्रकृतवत्पत्नां दृढीकरोति ।

१३. 'ब्राह्मभ्रात्रविरोधसम्बन्धः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे ब्राह्मवृत्ति शीत-
निराणस्य चन्द्रस्य, शान्तवृत्तिरव उष्णकिरणस्य मूर्धस्य उपमानम् अर्हति, अतः इमे

तं पितुर्वधमवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम् ।

बालसूनुरवलोक्य भार्गवम् स्वां दशां च विपसाद पार्थिवः ॥ -रघु० ११-६७

क्षत्रजातमपकारैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।

सुप्तसर्प इय दण्डघटनात् रोपितोऽस्मि तत्र विक्रमश्चयात् ॥ -रघु० ११-७१

अक्षत्रोजवलयेन निर्वभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।

क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेः व्याजपूर्वगणनामिषोद्धहन् ॥ -रघु० ११-६६

अर्घ्यमर्घ्यामिति वादिनं नृपम् सोऽनवेक्ष्य मरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकोपदहनार्चिपं ततः संदधे दशमुदप्रतारकाम् ॥ -रघु० ११-६९

आश्रमधर्माः*

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयविणाम् ।

यार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ -रघु० १-८

साङ्गं च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवी ।

त्यक्तुं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ -रघु० १५-३३

ध्यानाय संभृताधीनां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजाये गृहमेधिनाम् ॥ -रघु० १-७

ब्राह्मक्षत्रभृती परस्परं विद्वे इति प्रदर्शकानि वचनानि अत्र सङ्गृहीतानि । एतत् प्रवरण सर्वथा जमदग्निपुत्र राम दाशरथि राम च विषयोक्त्य 'रघुवशे' एकादशे सर्गे उपनिबद्धम् ।

१४ चातुर्वर्ण्यवत् चातुराश्रम्यधर्मा अपि वालिदासकाले सुस्विरा आसन् इति अनेन 'आश्रमधर्मा' इति उपप्रकरणेन सम्यक् ज्ञातुं शक्यते । तत्रापि विशेषतः राज्ञाम् उपनिबद्धा आश्रमधर्मा अत्र सङ्गृह्यन्ते । शैशवे-ब्रह्मचर्याश्रमकाले-गृहीत-

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते स्फुराववौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्मुवमंशाविव धर्मयोगीतौ ॥ -रघु० ८-१६

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्योऽग्निरिवान्यगारे ।

द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन् यावचते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ -रघु० ५-२५

अग्निवर्णमपिपिच्य राघवः स्त्रे पदे तनयमग्नितेजसम् ।

शिथ्रिये श्रुतवत्तामपश्चिमः पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ॥-रघु० १९-१

अथ धीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्व्वात्मजमात्मवतया ।

विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्येष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥ -रघु० ८-१०

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे,

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिथ्रिये,

गलितवयसामिस्त्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ -रघु० ३-७०

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।

पदवीं तरुवत्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ -रघु० ८-११

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमन्तरितमूमिभिः कुशैः ।

सौधवासमुत्तरेण विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ -रघु० १९-२

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।

पितरं प्रणिशय पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ -रघु० ८-१२

तस्मै विसृज्योत्तरकोसलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रमवे प्रमुत्त्वम् ।

मृगेरजयं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्वबन्ध ॥ -रघु० १८-७

विद्यानां साङ्गवेदाध्यायिनाम् यौवने-गृहस्थाश्रमकाले-विषयविषयानाम् अपि सतां 'प्रजार्थं गृहमेधितां' 'नृपस्य वर्णाश्रमशान्तिं यन्' तदेव यथैवार्थम् अनुतिष्ठताम्, 'महोदयार्थं पापिबन्धिगणारिणां गृहीताग्निहोत्राणाम्' 'वाधवे-वानप्रस्थकाले-मुनिवृत्तीनां

पिता पितृणामनृणस्तमन्ते वयस्यनन्तानि सुखानि लिप्सुः ।

राजानमाजनुविञ्चिन्निवाहुं कृत्वा कृती वल्कलवान् बभूव ॥ -रघु० १८-२६

प्रथमारिणतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तम्

त्रिजयिनमीभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।

तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभूत्

न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥ -रघु० ७-७१

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैक्यतिव्रतानि पश्चात् तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥

-शा० ७-२०

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी,

दौर्ग्यान्तिमप्रतिरथं तनयं निवेदय ।

भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं,

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ -शा० ४-१९

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीभितमात्मजप्रियः ।

न तु सर्प इव त्वत्वं पुनः प्रतिपेदे व्यपचर्जितां श्रियम् ॥ -रघु० ८-११

रामोऽपि सह वैदेह्या यने वन्येन वर्तयन् ।

अचार सानुजः शान्तो वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा ॥ -रघु० १२-२०

स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसये पुराद्बहिः ।

समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतोन्द्रियः श्रिया ॥ -रघु० ८-१४

स क्षेमधन्वानममोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।

क्षमां छम्मायित्वा क्षमयोपपन्नं चने तपः श्रान्ततरश्चचार ॥ -रघु० १८-९

‘मुनिवननरुच्छाया श्रितवना, नियतैक्यतिव्रतानि तरुमूलानि गृहीकुर्वता, वल्कलवता, स्वे पदे स्वमूत्रं यथाविधि अभिषिक्तवता, विषयव्यावृत्तात्मना शान्तिमार्गोत्सुकानाम्,

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।

चकाराधितयां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ -रघु० १५-१५

यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत् सम्मर्दस्तत्र मञ्जताम् ।

अतस्तदारुण्या तीर्थं पावनं मुनि षष्ठये ॥ -रघु० १५-१०१

राज्याभिषेकः^{१५}

अनुभूय वसिष्ठसम्भृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।

विशदोच्छ्रसितेन मेदिनी कषयामास कृतार्थतामिव ॥ -रघु० ८-१

अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।

निर्वर्तयामासुरमात्यद्वद्धास्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥

-रघु० १४-७

सरिसमुद्रान् सरसांश्च गावा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।

तस्यापतन् मूर्ध्नि जलानि जिष्णोः विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥

-रघु० १४-८

स मौलिस्कोशरिभिः ससैन्यस्तूर्त्यस्वनानन्दितपीरर्काः ।

विवेश सौधोद्गतलाजवर्षाम् उत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥

-रघु० १४-१०

तर्पयन् अन्ते आश्रमे तनुत्यजां, तत्र तत्र च स्वदेहत्यागेन तीर्थक्षेत्रं प्रवृत्तमता नैवेद्या नृपाणां सम्पत् आश्रमधर्मा सद्व्यवस्था ।

१५. 'राज्याभिषेकः' - हत्यस्मिन् उपप्रकरणे उद्धृतेभ्य वचनेभ्य अभिषेकस्य पदति, अभिषेकजलानां वर्णनम्, छत्रचामरयो उपचार, सुवर्णसिंहासनम्, नोराजनादिविषय च प्राधान्येन ज्ञातुं शक्यन्ते । अत्र प्रकरणे रामस्य राज्याभिषेक इति-चेत्य राज्याभिषेक विस्तरेण उपवर्णित उपलभ्यते । रघुवंशे शत्रुदंशे तर्पणं अमात्य-युद्धाः तीर्थाहृतं सुवर्णकुम्भतोयं अभिषेकं निर्वर्तयामासु इति उपवर्ण्य सच्च जलं प्रमुखाभ्य सरिद्रूपं समुद्रेभ्य सरोरेभ्यश्च समानीतम् आसीत् इति (रघु १४-८) अत्र उपवर्णितम् । सामन्तादिभिः सुहृद्भिः सन्निभिरपि सह वसपरम्परगतौ राजधानी

सौमित्रिणा सायरेजेन मन्दम् आधूतबालव्यजनो रयस्यः ।

धृतातपत्रो भरतेन साक्षाद् उपायसङ्घात इव प्रवृत्तः ॥ -रघु० १४-११

ते तस्य कल्पयामासुरभिपेकाय शिल्पिभिः ।

विमानं नवमुद्देदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ -रघु० १७-९

तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः ।

उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ -रघु० १७-१०

दूर्वायनाङ्कुरप्लक्ष्मणभिन्नपुटोत्तराम् ।

ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान् स भेजे नीराजनाविधीन् ॥ -रघु० १७-१२

पुरोहितपुरोगास्त जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।

उपचक्रमिरे पूर्वमभिपेक्तुं द्विजातयः ॥ -रघु० १७-१३

स तावदभिपेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।

यावतैषां समाप्येन् यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ -रघु० १७-१७

स्वर्गामिनस्तस्य तमैरुपव्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेनम् ।

अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवन्नकार ॥

-रघु० १८-३६

यदा राम विवेश तदा रयस्ये तस्मिन् लक्ष्मणेन बालव्यजनम् आधूतम्, भरतेन च आतपत्र धृतम् इति सम्यक् वर्णितम् (रघु. १४.१०-११) । अतिथिविषयेऽपि तस्य पितुः काकुरस्थस्य अन्तिमाम् आज्ञाम् आसृत्य मन्त्रिवृद्धा चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठिते नवे मण्डपे सम्यक् स्थापिते भद्रपीठाख्ये सिंहासने उपवेशितम् अतिथिम् अभिपिपिचु । तत्र तस्य अतिथेः पौरं ज्ञातिवृद्धैः च नैके नीराजनादिविषयः सम्यक् सम्पादिता । प्रधाना पुरोहिताः च अथर्ववेदोद्भूतं मन्त्रं सस्कार सम्पादयामासु रघु १७, ९-१३ । अभिपेकसमये च 'सर्वेषां बन्धनात् मोक्ष' इति परिपाटी आसीत् इत्यपि ज्ञायते । प्रकृतीनाम् अनाथदीनत्वं राज्याभिषेकस्य प्रधानं कारणम् आसीत् इति सुदर्शनस्य राज्याभिषेकवर्णनात् ज्ञातुं शक्यते । स्वमुत राज्ये अभिपिच्य एव सर्वेषां राज्ञा निवृत्ति-विपयिणी प्रवृत्तिः आसीत् इत्यपि तत्र तत्र समागनेन वर्णनेन अतीव सुस्पष्टं वर्तते रघु. ३-७० इ. इ. । वस्याश्चन राजपुत्र्याः अथवा राज्ञ्या राज्याभिषेक इति कुत्रापि

मदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।

स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः सङ्ग्रामयायिनः ॥ -रघु० १७-८

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं वभौ ।

दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ -रघु० ४-१

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिजनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये

गलितयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ -रघु० ३-३०

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वी लघयिष्यता धुरम् ।

निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥

-रघु० ३-३५

यन्धच्छेदं स वद्धानां वधार्हणामवश्यताम् ।

धुर्याणां च धुरो मोक्षमदोहं चादिशन् गवाम् ॥ -रघु० १७-१९

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहेराशु तस्य सहधर्मचारिणी ।

साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥ -रघु० १९-५५

तं माधार्पं प्रसन्नसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्

अन्तर्गूढं क्षितिस्थि नमोधीजमुष्टिं दधाना ।

मौलैः सार्धं स्थविरसचिवैर्हेमसिंहासनस्था

राज्ञी राज्यं विधिवदशिषद् भर्तुर्व्याहताज्ञा ॥ -रघु० १९-५७

न वर्णितम्, तथापि अग्निवर्णं मृते तस्य पत्न्यै मन्त्रिभिः प्रकृतिमुख्यानाम् अनुमत्या नराधिपश्री प्रदत्ता इति स्पष्टम् उपवर्णितम् (रघु १९-५५) । ततश्च गर्भवती सा राज्ञी मन्त्रिभिः आप्तं च हेमसिंहासने स्थापिता, सा च भर्तुः राज्यं यथाविधि अशात् इति (रघु १९-५७) कालिदासेन वर्णितम् । अतः अयम् अपि महत्त्वपूर्णः भागः यत् अग्निवर्णस्य पत्नी तदा राज्यम् अवरौ इति ।

सिंहासनाधिकारः^{१६}

चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिर्गुरोः ।

लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चके तमनुच्छिष्टसम्पदा ॥ -रघु० १२-१५

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।

परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुवः । -रघु १२-१६

तमशक्यमपाकृष्टं निदेशात्स्वर्गिणः पितुः ।

पयाचे पादुके पाश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते ॥ -रघु० १२-१७

स विसृष्टस्तपेत्युक्त्वा वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् ।

नन्दिप्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु -रघु० १२-१८

अप्येतरे सप्तर्षुमधीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च

चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रमेवां हि कुलानुसारि ॥ -रघु० १६-१

नरेन्द्रमूलायतनादन्तरं तदारूपदं श्रीर्युधराजसंज्ञितम् ।

अगच्छद्दर्शने गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिबोत्पलम् -रघु० १-६

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतन्ते नृपमूनवो हि यत् ।

तदुपरिष्ठितमप्रज्ञादजः पितुराक्षेति न भोगन्पुण्या । -रघु० ८-२

१६. 'सिंहासनाधिकारः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे ज्येष्ठध्यातुः एव सिंहासने अधिकारः, केनापि कारणेन न निष्ठस्य मध्यमस्य वा तत् सिंहासनं प्राप्त चेत् तद्वि न केवलं मर्यादितम्, किन्तु तत्र पावित्र्यमद्वयं अपि भवति इति वक्ष्यतायाः विलासः. अत्र प्रवरणे सन्नलितेभ्यः पचनेभ्यः, सम्बन्धं ज्ञातुं क्षमये । राज्ञः दशरथाय परद्वय-रूपेण कर्त्तव्या रामस्य द्वादशवर्षपर्यन्तं वनगमनं भरतस्य च राज्याभिषेकः सम्पादितः आसीत् । तद्वरद्वयानुसारं दशरथो रामे वनं गन्ने मातुलगृहात् सम्प्राप्येन भरतेन यत् सर्वलोभप्रसिद्धं वृत्तम् आचरितं तेन सिंहासनेन वेवलम् अधिकारवत्त्वना एव, किन्तु पावित्र्यरक्षणाय अपि स्पष्टं भवति । 'भरतः अनुच्छिष्टसम्पदा लक्ष्म्या रामं निमन्त्रयाञ्चके, ' रामे अशुश्रीपरिग्रहे भरतः आत्मानं परिवेत्तारं मेने, ' 'रामं प्रःयानेनृपम् अशमयः तस्य पादुके राज्याभिषारे कर्तुं ययाचे ' 'तस्य राज्यं न्यामन्

अद्वा श्रियं पालिनसङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन् संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥

-रघु० १३-६५

पित्रा विसृष्टा मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगताममोक्ता
इयन्ति वर्षाणि तया सहोपमम्यस्यतीव व्रतमासिधाम् ॥ -रघु० १३-६७

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य सभ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुत्स्वजत मूर्धनि चोपजम्बौ तद्भक्त्यपोढपितुराज्यमहाभिषेके ॥
-रघु० १३-७०

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।
मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ -रघु० १२-१९

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।
तदुपस्थितमप्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ -रघु० ८-२

राज्यप्रदेशस्य विभजनम्^{१७}

स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।
अभिषिष्याभिषेकार्हां रामान्तिकमगात्पुनः ॥ -रघु० १६-८९

इव अमुनक्' इत्यादिभिः वर्णनै ज्येष्ठभ्रातु विषये यथा दृढभक्तिरव तयैव
सिंहासनविषये अपि पावित्र्यकल्पना स्पष्ट प्रतीता भवति । 'इक्ष्वाकुवंशगुरवे'
इत्यस्मिन् दलोके रामोऽपि 'रामविषयकभक्त्यैव येन पितुराज्यमहाभिषेक परिहृतः
तस्य भरतस्य मूर्धनि उपजम्बौ (आशिषा समुद्योज) इति वर्णितम् । 'राजपुत्रा
मदोद्भूता गजा इव निरद्वन्द्वताः । भ्रातर पितर वापि विघ्नन्त्येवामिमामिनः ॥'
इति वर्णनम् अनुसृत्य केवल भोगतृष्णया सिंहासनाधिकार न वाञ्छन्ति स्म इति
'दुरितैरपि' (रघु० ८-२) इत्यनेन स्पष्टीकृतम् ।

१७ 'राज्यप्रदेशस्य विभजनम्' इत्यस्मिन् प्रकरणे ज्येष्ठापत्यस्य एव
परम्परया सर्वे राज्य दातव्यम् इति सर्वविश्रुता, विशेषतः रुद्रा च कल्पना परित्यज्य
सर्वेभ्यः अपि पुत्रेभ्यः राज्यप्रदेशस्य विभजनं कृत्वा कोऽपि भागः दातव्य इत्याशयः

स निवेश्य कुशावत्यां पिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।

शरावत्या सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥

(—उदक् प्रतस्थे) —रघु० १५-९७

अङ्गदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोऽप्यात्मसंभवौ ॥

शासनाद् रघुनापस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ —रघु० १५-९०

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुवाहौ च बहुश्रुते ।

मधुराविदिशे सूनवोर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥ —रघु० १५-३६

युधाजितश्च संदेशात् स देशं सिन्धुनामकम् ।

ददौ दत्तप्रभावाय भरताय मृतप्रजः ॥ —रघु० १५-८७

राजचिह्नानि^{१८}

अथ स विषयव्याधृतात्मा यथाविधिसूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् । —रघु० ३-७०

प्रदत्तकानि वचनानि अत्र सङ्ग्रहयन्ते । 'रघुवंशे' पञ्चदशे सर्गे अयं विचारः विस्तरेण वर्णितः । 'शत्रुघातिनि सुवाहौ च मधुराविदिशे इत्यारभ्ये नगर्षो शत्रुघ्नः निदधे' (रघु १५-३६) । 'लक्ष्मणः अङ्गद चन्द्रकेतु च कारापथदेशस्य ईश्वरौ नाम समानाधिकारौ अधिपती चकार (रघु. १५-९०) । 'रामः कुशावरया कुशं स्वापयित्वा शरावत्या लव रथापयामास' । 'भरतः तु अभिवेकाहो तदापुष्कलौ तदारभ्ययोः राजपान्यौ अभिविक्तवान्' इत्यादिभिः उपक्रान्तेः वर्णने एतत् स्पष्टं भवति यत्, केवल ज्येष्ठग्रातु एव मुवराजपदम् अथवा राज्याभिषेकः अथवा राज्याधिकारः न, किन्तु सर्वेषाम् अपि राजाप्तवाना समान. एव राज्याधिकारः, समानमेव राज्ञदम् इत्यापि कल्पना प्राक् कदापि विकसिता आसीत् ।

१८. राजचिह्नानि- इत्यस्मिन् प्रवरणे प्रसिद्धानि छत्रचामरादीनि चक्रवर्तिलक्षणादीनि च विशिष्टानि सङ्ग्रहीतानि । सितच्छत्र, चामरे, सिंहासनम् इति सामान्यानि सर्वेषां राज्ञां चिह्नानि । एषां लक्षणाणां व्यवहारः शीलक्षणम्' (कुमार ७-४५) इति शब्देनापि कृत. । चक्रवर्त्त्यां विशिष्टानि लक्षणाणि यदप्यु

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।

अदेयमासीत्त्रयमेव मूपतेः शुशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ -रघु० ३-१६

तस्यैकस्योच्छ्रितं छत्रं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।

पूर्वराजवियोगौभयं कृत्स्नस्य जगती हतम् ॥ -रघु० १७-३३

तं लोकपाठाः पुरुद्वृतमुख्याः श्रीलक्ष्मणोत्सर्गविनीतवेपाः

दृष्टिप्रदाने कृतनग्दिसंज्ञास्तद्वर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ -कु० ७-४५

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ।

छायामण्डललक्षणेन तमद्भया किल स्वयम् ॥ -रघु० ४-५

प्रलौभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विमाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः ।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया नवोपसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ -शा० ७-१६

यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः कुशाय राश्वेन समं दिदेश ।

तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपत्रं सलिले ममज्ज ॥ -रघु० १६-७२

सममेव समाक्रान्तं द्वयं विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ -रघु० ४-४

सौमित्रिणा सावरेजेन मन्दमाधूतबालव्यजनो रयस्यः ।

धृतातपश्री भरतेन साक्षात् उपापसंघात इव प्ररुद्धः ॥ -रघु० १४-११

तथामाश्रितमेनं चक्रवर्तिनमवगच्छन् भवान् । पश्य ।

रथेनानुद्धातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामग्रतिरथः ।

स्थलेषु उपयुज्यन्ते । केवाञ्चन च अत्र सङ्ग्रहः । प्रायः राज्ञा राज्याभिषेकसमये स्वसूनुवै इमानि राजचिह्नानि परम्परया दातव्यानि इति परिपाटी । अन्यस्मै कस्मै

इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात्सर्वदमनः

पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ -शा० ७-३३

राज्ञां विशिष्टविवाहाः^{१९}

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृमित्राभिनन्दिताः ॥ -शाकुं० ३-२०

यन्मियःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायंस्त

तन्मया प्रीतिमता युंवयोरनुज्ञातम् । -शाकुं० अं. ५, पृ. १६५

तापसी— कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम सङ्कीर्तयितुं

चिन्तयिष्यति । -शाकुं० अं. ७, पृ. २४७

अप्येवरेण ऋषकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥

तं श्लाघ्यसम्बन्धमसी विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ॥

प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धो विदर्भीधिपराजघानीम् ॥ -रघु० ४.३९, ४०.

मनुष्यबाह्यं चतुरस्रयानमप्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिंवरा कल्पत्विवाहवेया ॥ -रघु० ६-१०

सांनिध्ययोगात्किञ्च तत्र शय्याः स्वयंवरसोमकृताममावः ।

काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ -रघु० ७-३

अपि केनापि कारणेन एतानि न दातव्यानि । तदाह 'अदेयम् आसीत् त्रयमेव भूपतेः' (रघु. ३-१६) ।

१९. 'राज्ञां विवाहविधयः तत्र महिषीस्थानं च' अस्मिन् प्रकरणे नृपान् उद्दिश्य विहितानां विवाहविधीनां सन्दर्भपराणि वचनानि सङ्गृह्यन्ते । स्मृत्युक्तेषु अष्टमु विवाहविधिषु गान्धर्वविवाह नृपाणां विहितः इति 'अभिज्ञानशाकुन्तले' 'गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः परिणीताः श्रूयन्ते' इति दुष्यन्तस्य

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।

स्वं विचिन्त्य च घनदुरानमं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥

-रघु० ११-३८

दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।

राघवाय तनयामयोनिजा रूपिणीं श्रियमित्र न्यवेदयत् ॥ -रघु० ११-४७

अनसूया-- वयस्य, बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते । -शाकु ३, पृ. १०५

राजा-- परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्रधसना चोर्वा सखी च युययोरियम् ॥ -शाकु ३-१७

काश्यपः— [अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमयनानुचैः कुलं चात्मनः ।

त्वय्यस्याः कथमप्यन्नान्यवकृता स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।]

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

[भाग्यायत्तमनःपरं न छलु तद्वाच्यं बबूधन्बुभिः ॥]

-शाकु० ४-१६, पृ. १४२

वचनम् " यस्मिन् समयात् इमा मदीया दुहिनर भवान् उपावस्त तत् मया प्रीति-
मता अनुज्ञातम् ' इति साद्वर्गवद्वारा वपुश्चक्षुः निवदनं च स्पष्टं प्रतिपादयति ।
किञ्च ' साकुन्तले ' सप्तमेऽद्वके ' क तस्य धर्मदारपरित्यागिन (दुष्यन्तस्य) नाम
गृहणीयात् ' इति तापसीवचनेन राजर्षीणां विषये गान्धर्वविवाहस्य परमधार्मिकत्व
स्पष्टं प्रतिपादितं भवति । गान्धर्वविवाहवन् विवाहस्य स्वयवरपद्धतिं अपि क्षत्रि-
याणां कृते विशिष्य च नृपाणां कृते निरुद्धा आसीत् इति इन्दुमतीस्वयवरवर्णनेन
सीतास्वयवरवर्णनेन च व्यवनं भवति । स्वयवरविषये गान्धर्वविवाहविषये च अयं
भेद स्पष्टः कालिदासीयवादप्रमाणं इव भवति यत्, वधूवरयोः मिथःसमयात्
गान्धर्वविवाहः, यथा शकुन्तलादुष्यन्तयोः, स्वयवरे च समुपस्थितायां सर्वेषां वरेण्यानां
नृपाणाम् अन्येषां च समस्तं पित्राद्यनुमत्या अभिमतवरस्य स्वरणम् इति पद्धतिः
आसीत् । स्वयवरेऽपि अन्या वीर्यशुल्कपद्धतिं प्ररुद्धा आसीत् यथा सीतायाः स्वयवरे
अन्यत्र च द्रौपदीयस्वरविषयः । तथा च कालिदासः सीतास्वयवरप्रमङ्गे समुदाहरति
' दुहितृशुल्कमस्थया ' ' वीर्यशुल्कम् ' इत्यादि ।

अथाग्र्यमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।

पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ -रघु० १०-६६

गृहिणी साचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ -रघु० ८-६७

तात शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि ।

दौराभ्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्धाः प्रजाः ॥

ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।

ततः पुत्रवतीमेता प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमात्रमान्मुनिः ।

शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमेरिव ॥

अन्येद्युरथ काकुत्स्थः संनिपात्य पुरीकसः ।

कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ -रघु० १५-७२...७५

ता दृष्टिधिपये मर्तुर्मुनिरास्थिताविष्टरः ।

कुरु निःसशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ -रघु० १५-७९

नृपाणा बहुभार्यात्व च सर्वथा प्रचलितम् आसीत् इत्यादि 'बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते' (शाकु ३, पृ १०५) 'परिमहद्बहुत्वेऽपि' (शा. ३, श्लोक १७) 'दारेषु सामान्यप्रतिपूर्वकमिय दृश्या' (शाकु ४, श्लो १६) इत्यादिभि वचनै सम्पक् शातु शक्यते । यद्यपि सर्वेषाम् एव बहुभार्यात्व न निषिद्धम् आसीत् तथापि नृपाणा विषये एव तत् प्राय विज्ञेयत इदम् आसीत् इत्येतत् 'बहुवल्लभा राजान श्रूयन्ते' इतिवचनेन अभिव्यज्यते ।

'महिषीत्वम् अपि कस्य दातव्यम् तस्या आचरणं कथम्, तस्या स्वीकारे परित्यागे च राजा एव केवल प्रभविष्णु, उत अत्रापि प्रकरणे लोकेच्छाया एव बलीयस्त्वम् आसीत्, इति 'रघुवत्से' पञ्चदशे सर्गे वाल्मीकिरामचन्द्रयो सीता-विषयकेण संवादेन सुस्पष्ट भवति । वाल्मीकि रामचन्द्राय यदा सपुत्राया सीताया परिपहायं न्यवेदयन् तदा रामः प्रयुत्तरयति 'हे तात, ते स्नुषा न ममशं अन्तो

विश्वजिदश्वमेधयज्ञवर्णनम्^{२०}

स विश्वजितमाजहे यज्ञ सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सता वारिमुचामि ॥ -रघु० ४-८६

तमधरे विश्वजिति क्षितीश निःशेषविश्राणितकोशजातम्

उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरत-तुशिष्य ॥ रघु० ५-१

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनः स मखज व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमाशोः कलाक्षयः स्नाभ्यतरो हि वृद्धेः ॥ -रघु० ५-१६

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।

चतुर्दिगावर्जितसम्भूता यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ -रघु० ६-८६

जातं कुले तस्य किलोरुकीर्तिं कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीप ।

अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ -रघु० ६-७४

नियुज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे धनुर्धर राजसुतेऽनुद्वुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविन्नमाप स ॥ -रघु० ९-१८

ततः परं तेन मखाय यज्जना तुरङ्गगुप्तृष्टमर्गलं पुनः ।

धनुर्भूतामप्रत एव रक्षिणा जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ -रघु० ९-१९

मखाशभाजा प्रथमो मनीषिभिर्यमेव देवेन्द्र सदा निगणसे ।

अजस्रदीक्षाप्रपतस्य मद्गुरो क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ॥ -रघु० ९-४४

२० ' विश्वजिदश्वमेधयज्ञवर्णनम् ' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राजभिः कृता-
नाम् एतद्विषयानि वचनानि सङ्गृहीतानि । दिग्विजयानन्तरं तत्र प्राप्तं सर्वं द्रव्यं
विश्वजितयज्ञद्वारा सर्वेभ्यः दातव्यं स्वयम् पुनरपि रिक्तेन भाव्यम् इत्येतत् ' सर्वस्व-
दक्षिणं यज्ञम् ' ' विश्वजिति निःशेषविश्राणितकोशजातम् ' ' मरुजम् अविञ्चनत्वम् '
' विभूतिं मृत्पात्रशेषाम् ' इत्यादिभिः वर्णनं सर्वस्वदक्षिणस्वरूपम् अस्य यज्ञस्य
सम्पूर्णं ज्ञातुं उपपद्यते । रघो विश्वजितयज्ञवर्णनायसरे च अयम् आशयः सम्पूर्ण-
विवेचितः । अश्वमेधयज्ञं नियमानेषु राजाभ्यसूयाविनिवृत्तये दिलीपः नयनवति

यदाय राजन्यकुमार तत्तया यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोवनैः ।

जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुलङ्घयितुं ममोद्यतः ॥

—रघु० ३-४८

हरिर्ययैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बर एव नापरः ।

तया विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥

—रघु० ३-४९

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

अलं प्रयत्नेन तत्रात्र मा निधाः पदं पदभ्यां सगरस्य सन्ततेः ॥

—रघु० ३-५०

ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरम् पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाण शक्यं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥

—रघु० ३-५१

असङ्गमद्विषयि सारयत्तया न मे त्वदन्येन विसोदमायुधम् ।

अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात् किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥

—रघु० ३-६३

इति क्षितीशो नवार्तिं नवाधिकाम् महाक्रतूनां महनोयशासनः ।

समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरम्परामिव ॥ —रघु० ३-६९

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनोरेश्वराः ।

मेघाः सत्यमित्राभ्योमिरम्यवर्षन्नुपायनैः ॥ —रघु० १५-५८

विधेरधिकसंमारस्ततः प्रवृत्ते मखः ।

आसन् यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥ —रघु० १५-६२

यत्तान् प्रकल्प्य स्वस्यः अभूत् 'इति वर्णनात् 'गूढविग्रह' शब्दं तुरङ्गं जहारः ।
इत्यादिवर्णनेन इन्द्रस्य अश्वमेधानां सप्तसङ्ख्यायां परिपूर्णायां स्वस्थानान् प्लुतेः
रिपती भूतिः आसीन् इत्येतत् ज्ञानं दास्यते । तदर्थम् एव च समर्थं दिवीपत्य
अश्वमेधवर्णनम् अत्र सङ्गृहीतम् । 'सामन्तं अध्वराय भूते अश्वे उपायनैः

योऽसौ राजसूययज्ञदीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृतं गोप्तारं
 वसुमित्रमादिश्य सप्तसरोपावर्तनीयः निर्गलः तुरगो विसृष्टः । स सिन्धोर्दाक्षिणे
 रोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनानां प्रार्थितः । तत उभयो सेनयोर्महानासीत्
 संमर्दः ।
 -मालविका० ५, पृ १४८

तत परान् पराजित्य वसुमित्रेण धन्विना ।
 प्रसह्य द्वियमाणो मे वाजिराजो निवर्तितः ॥ -मालविका० ५-१५

राजकृत-विद्वत्सभाजनम्^{२१}

तं भूपतिर्मासुरहेमराशिम् लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।
 दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ -रघु० ५-३०

बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहुश्रुतम् ।
 वसु तस्य विभोर्न केवलम् गुणयत्ताऽपि परप्रयोजना ॥ -रघु० ८-३१

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक् त दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।
 अप्यसुप्रणयिना रघोः कुले न व्यह्न्यत कदाचिदार्थिता ॥ -रघु० ११-२

ता स्त्रचारि-यमुद्दिश्य प्रत्याययतु मेघिली ।

तत पुत्रवतीमेना प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥

अलङ्करणम्', 'विरोधकैश्च यज्ञीयाश्चस्य निराध', 'ततश्च परान् पराजित्य,
 यज्ञीयाश्चस्य पुन अनिरुद्धगत्या सञ्चरणम्' इत्यादि अत्र प्रकरणे समुद्धृतैः वचनैः
 विस्तरेण ज्ञातुं शक्यते ।

२१ 'राजकृतविद्वत्सभाजनम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राजभिः विदुषां
 सभाजनं कथं कृतम् इत्येतत्प्रदर्शकानि वचनानि सद्गृह्यन्ते । 'कौत्साय समस्तम्
 एव भामुरहेमराशिं रघु दिदेश' 'विश्वामित्राय सलक्ष्मणं राम दशरथ दिदेश'
 इति सर्वसम्प्रदायाग्रेण अत्रयदानेन च राजभिः कृतं विद्वत्सभाजनम्, 'निदेशत्रियया
 उत्सुक् मे मन अहंत तव वेवलेन आगमनेन न तृप्तम्,' 'विनीतवेपेण प्रवेष्टव्यानि

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।
 शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥
 अन्येधुरय काकुत्स्थः सन्निपात्य पुरोक्तसः ।
 कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥
 तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।
 फुरु निःसंशयं वरसे स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥

-रघु० १५-३३, ७४, ७५, ७९

तवार्हतो नाभिगमेन तूतम् मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
 अप्पाङ्गया शास्तिनुरात्मना या प्राप्नोसि संभावयितुं वनान्माम् ॥

-रघु० ५-११

नयविद्धिर्नवे राक्षि सदसच्चोपदर्शितम् ।
 पूर्वं एवाभवत् पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ -रघु० ४-१०

वैखानस— तत्साधुकृतसन्धानं प्रतिसिद्धं सायकम् ।
 आर्तत्राणाय वः शलं न प्रहर्तुमनागसि ॥

राजा— एष प्रतिसिद्धतः । -वाकु० १-१०

सूत— आपुष्पन्, अद्य खडु ते बाणपातवर्तिनः कृष्णसारस्थान्तरे
 तपस्विन उपस्थिताः ।

राजा— तेन हि प्रमृद्धान्तां वाजिनः । -वाकु० १, पृ. २०

तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत् । एतावदेव रथं स्थापय ।
 मायदवतरामि । -वाकु १, पृ. २४

तपोवनानि नाम, 'पुष्पायमदर्शनेन आश्रान् पुनीपदे' इत्यादिवचनं विद्वद्विषयकः
 महान् आदरः अभिव्यक्तो भवति । 'वाकुन्ता विजितमस्त्रि मा महर्षे वाम्पाय
 निवेदयिष्यति' इति वचनेन तत्रापि 'अन्वद्भागवेयम् एतेषां तपस्विनां रसने भवति
 यदस्मिरासीन् अपि विहाय अभिनन्दम् विमात्रादयनि (भवन्त तदस्त्रेण)' इत्यादिभिः
 दुष्पन्तस्य विनिष्टः वचनं, तपस्विविषयको भक्तिभावो व्यक्तो भवति । 'अप्येषान्

राजा—सूत, विनीतवेपेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम ।

इदं तावद् गृह्यताम् ।

(इति सूतस्याभरणानि धनुश्चोपनीयार्पयति ।) —शाकु० १, पृ. २४

राजा—पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे । —शाकु० १, पृ. २३

राजा—सा खडु विदितभक्तिं मां महर्षेः कथयिष्यति —शाकु. १, पृ. ५३

राजा—अहो धिक् । पीरा अस्मदन्वेपिणस्तपोवनमुपगृह्णन्ति ।

मयतु । प्रतिगमिष्यामस्तावत् । —शाकु० १, पृ. ५२

राजा—वयमप्याश्रमपीडा यथा न भवति तथा प्रयतिष्यामहे ।

—शाकु. १, पृ. ५३

राजा—भद्र सेनापते, आश्रमसन्निकृष्टे स्थिताः स्मः । अतस्ते वचो

नाभिनन्दामि । —शाकु० २, पृ. ६५

राजा—मूर्ख, अन्यद्भागधेयमेतेषां रक्षणे निपतति, यद्रःनराशी-

नपि विहायाभिनन्दाम् । —शाकु० २, पृ. ७६

उभौ — धिदितो भवनाश्रमसदमिहस्थः । तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते ।

राजा—किमाज्ञापयन्ति । —शाकु० २, पृ. ७९

राजा—इतस्तपस्विकार्यम् । इतो गुरुजनाज्ञा ।

द्वयमप्यनातिक्रमणीयम् । —शाकु० २, पृ. ८१

यदुत्तिष्ठति वर्णम्यः नृपाणा क्षयि तत्फलम् ।

तपःपद्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ —शाकु० २-१३

खलु मे राजशब्द 'उमाभ्याम् अपि (अदितिपारीचाभ्याम्) दुष्यन्त प्रणमति' इत्यादिवचनं तपस्विविषयिणी कृतज्ञता विष्कृता भवति । 'बाह्वतः शमप्रधानेषु अन्त गूढ दाहात्मक तेज अस्ति' 'जाने तपसो वीर्यम्' इत्यादिवचनं क्रियमाणे तपोधनानाम् अभिभवे राज्ञा हृदि निहिता भीतिम् अपि कालिदास सम्यक् आवि-

राजा— (सादरम्) किं काश्यपसन्देशहारिणः ।

कञ्चुकी— अथ किम् ।

राजा— तेन हि मन्त्रचनादिज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः । अमूनाश्रम-
वासिनः श्रौतेन विधिना साकृज्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हन्तीति ।
अहमप्यत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपालयामि ।

—शाकु० ५, पृ. १५६

पुरोहित— (राजानं निर्दिश्य) भो मोस्तपस्विनः असाध्वमयान्
वर्णाश्रमानां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनः वः प्रतिपालयति ।

—शाकु० ५, पृ. १६२

उभौ— कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सत्तां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्मविष्यति ॥

राजा— अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । —शाकु० ५-१४

ऋषयः— स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा— किमाज्ञापयति मगवान् । —शाकु० ५, पृ. १६५

राजा — (उपगम्य) उमाश्वामपि वासवानुषोऽयो दुष्यन्तः प्रणमति ।

मारीचः— दास, चिरं जीव । शृण्वी पाठय ।

अदिति— यस्त अप्रतिरथो भव । —शाकु० ७, पृ. २५८

राजा - यथा न मे सैनिकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः ।
पश्य ।

प्लरति । ' राजप्राभादे अपि अहम् (दुष्यन्त) अपि अत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे
स्थितः प्रतिपालयामि ' अत्र दुष्यन्त प्रागेव मुक्तासन व प्रतिपालयति' इत्यादि-
वचनं विद्वद्भि सह क्रियमाण विनिष्ट व्यवहारः सम्यक् प्रदर्शित भवति ।
नयविद्भि विद्वद्भि. राजे उपदर्शित म् एव उत्तररात्रौने आचरणोपं भवति इत्ये-
तत् ' नयविद्भिः नवे राजि ' (रघु ४-१०) ' तत्पापुहृततन्वान मायक प्रतिसहृ

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमास्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ताः तदन्यतेजोभिर्भवाद्वमन्ति ॥ -शाकु० २-७

राजा— (निःश्वस्य) —

जाने तपसो वीर्यम् सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

अलमस्मि ततो हृदयम् तथापि नेदं निवर्तयितुम् ॥ -शाकु० ३-२

मा भूदाश्रमरीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ -रघु० १-३७

विद्वत्कृत-राजसंमाननम्^{२२}

तमृषिः पूजयामास सकुमारं क्लान्तवाहनम् ।

तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ -रघु० १५-१२

सभाजनायोपगतान् स दिव्यान्मुनीन् पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।

शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिवृत्तं स्वविरुधे गौरवमादधानम् ॥ -रघु० १४-१८

दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।

न भौमान्येव विष्णवानि हित्वा ष्योतिर्मयान्यपि ॥ -रघु० १५-५९

(शाकु १-१०) इत्यादिभिः वर्णनैः तपस्विना विदुषा च इच्छाम् आशारूपेण राजानं समानयन्ति इति ज्ञातुं शक्यते ।

२२ 'विद्वत्कृतराजसंमाननम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राज्ञीं समाननविषय-
वाणि वचनानि सङ्गृह्यते । यया राज्ञाभिः विदुषा सभाजने कृते राज्ञा मनसि दिव्य-
मानं विद्वद्विषयक आदर अभिव्यक्तं भवति, तथैव विद्वद्भिः राज्ञा सभाजने
त्रियमाणे विदुषां मनसि अपि न्याय्यमार्गानुसारं प्रज्ञायाः परिपालनेन सञ्जात
आदरविशेषं व्यन्यते । प्राकृताः जनाः सञ्छिद्यन्तुमागस्य वररूपेण दानेन स्वकीय
राष्ट्रविषयकं वर्तमानं निर्वर्तयन्ति, तास्मिन्नेव अत्यल्पं तपःपदभागं ददन्ते इति
तु पूर्वस्मिन् एव प्रकरणे सम्पूर्णं वर्णितम् । अत्र तत्तत्प्रसङ्गानुसारं तपस्विनः विज्ञातः

उभयमेव वदन्ति मर्नायिणः सम्यक्वर्पितया कृतकर्मणाम् ।

बलनिपूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥ -रघु० ९-३

तमप्यरे विश्वजिति क्षिताशं निःशेषविश्राणितकोपजातम् ।

उपात्तयिषो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ -रघु० ५-१

आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपसां वरः ।

धिराज रघुप्रभैर्वाञ्छित्वैरिवांशुमान् -रघु० १५-१०

तस्य संसूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ।

शुशुभे विक्रमोदमं ग्रीडयाऽयनतं शिरः -रघु० १५-२७

उपायनानि^{२३}

तस्योपकार्यरचितोपचारा वन्द्येतरा जानपदोपदाभिः ।

मार्गे नियासा मनुजेन्द्रसुनोर्विभूवरूपानविहारवरूपाः ॥ -रघु० ५-४१

तेन मर्त्रो शिल्पाधिकारे इयं योग्या दारिकेति भविष्ये उपायनं
प्रेषिता । -मालविका अ १, पृ. २२

तेन महासाराणि रत्नवाहनानि शिल्पकारिकामूयिष्ठं परिजनं चोपायनी-
कृत्य भर्तुः सकाशं प्रेषितो दूतः श्वः किल भर्तारं हन्तपीति ।
-मालविका अ ५, पृ. ८९

ए राजान सत्तात् ताम्रजयन्ति समानयन्ति च । समाज्जनसामानतद्विपयवाणि वच-
नानि अथ सदगृहीतानि । एभिः वचने तत्तेनो राज्ञा प्रवृत्तरहितान् स्वकोपम्
आधरणं च प्रसीन् अन्तर्धनं ग्राह्यं च आसीत् इति अनुमानं गच्छाम् ।

२३. 'उपायनानि' दम्परिम्बु उपग्रहणे विहितेभ्य कुलेभ्य सामनेभ्यः
प्रदत्तैर्भ्य च सम्प्राप्तानां विविधानाम् उपायनानां वचनानि अथ
सद्वर्णनानि । सदाविद्येभ्य अथ उपायनेषु वचनैर्विद्युः सतः स्मरित्वा अथ उपायन-

कञ्चुकी— जयन्तु देवः— अमात्यो विज्ञापयति, तस्मिन् विदर्भराजोपायने
 द्वे शिल्पदारिके मार्गपरिश्रमाद् अलससरारे इति कृत्वा न
 प्रवेशिते । सम्प्रति देवोपस्थानयोग्ये । तत्राज्ञां देवो दातुमर्हति ।

—मालविका अ. ५, पृ. १३९

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियामिः गुर्वीमि. शमितपराजयव्यलीकान् ।
 काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान् राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥

—रघु० ४-८७

स धातुमेदारुणयाननेमि प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।
 व्यलङ्घयत् विन्ध्यमुपायनानि पश्यन् पुलिन्दैरुपपादितानि ॥

—रघु० १६-१२

तमश्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेषाः सस्यमिवाभ्योभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ —रघु० १५-५८

तेषां सदश्वभूयिष्ठाः तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशुः शश्वनोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ —रघु० ४-७०

कामरूपेश्वरः तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ —रघु० ४-८४

एवेन संप्राप्ता इति वर्णनम् उपलभ्यते । 'मालविकाग्निमित्रे' पञ्चमेऽङ्के स्पष्टम्
 एव उक्तम् 'तस्मिन् विदर्भराजोपायने द्वे शिल्पदारिके..', 'तेन भर्त्रा शिल्पाधि-
 कारे इय दारिका योग्या इति भगिन्य उपायनं प्रेषिता', 'तेन महासाराणि रत्न-
 बाहूनानि शिल्पाधिकारभूयिष्ठं परिजनं च उपायनीकृत्य...', इत्यादिभिः वचनैः
 भर्तृदारिकानाम् द्वारपरिजानां च उपायनरत्नना सहैव वर्ण्यते इति ज्ञानं भवति ।
 साध्यात् मुद्रप्रमदये पराजितं राजभिः विजेत्रे दीयमानं वस्तुनात यद्यपि उपायनपदेन
 कुपितान् प्रमदयेषु वर्णितम् उपलभ्यते तथापि तत् मङ्गलैरितेन उपायनपदेन उक्तं न
 भवति अतः तेषां वचनानाम् (मुद्रप्रमदयो) एव समावेतः उचितः ।

व्यसनानि^{२४}

सोऽधिकारमाधिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।

संनिवेद्य सचिवेध्वतः परं स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥ -रघु० १९-४

हृन्दिमार्थपरिभूयमक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।

अन्तरेय विहरन् दिवानिशं न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥

-रघु० १९-६

न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च दक्षिप्रतिमाभरणं मधु

तमुदयाय तथा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥ -रघु० १-३

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।

परिवृद्धरागमनुबन्धसेषया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ -रघु० १-६९

परिचयं यल्लक्ष्यनिपातने भयरूपोद्य तद्विहितभोचनम् ।

अमजयात्रगुणां च करोम्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥

-रघु० १-४९

सेनापति— दृष्टदोषाऽपि स्वामिनि मृगया केवलं गुण एव संवृता ।

तथा हि देवः—

अनवरतधनुर्ग्यास्फालनक्रूरपूर्वं

रभिविरणसद्विष्णु स्वेदलेशैरभिन्नम् ।

२४. 'व्यसनानि' दण्डविश्वे 'उत्पन्नरूपे स्त्रीमयमुदयाद्यनुरागि व्यसनानि रागा हातिव्यपि सद्रूपरूपे । कामिनीषु परम् आत्मनो रागा स्वराय वस्तुं निर्घट्टिषु सर्वथा अज्ञानम्, अत्र तदात्मनो गावेषु एव राग्यभार, परिशेषानोदः भवति इति रागाः अग्निवर्गस्व वर्गनेन (रघु १९-४, ६) सम्पत् जानु पादने । कामिनीय मृगयाया अत्र विष्णुनाम्यहस्तीवरात्मनामभ्येन एतद्व्यपनामकम् नृप, राविवाक्याभिरुपः एव भवति इति 'रघुवर्गे' मयमे सर्वे दण्डरपाय वर्गनेन सम्पत् शरणे (रघु १-६९) यद्यपि मृगयाया वर्गने सर्वथा हातिविर व्यसनम् इति ज्ञायते

अपाचितमपि गात्रं व्यायतत्त्वादलक्ष्यं

गिरिचर इव नागः प्राणसारं विमर्ति ॥ -शाकु० २-४, पृ. ६३

मेदच्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च घन्विना यदिपव. सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्भिन्नोदः कुतः ॥

-शाकु० २-५, पृ. ६४

अहीनगुर्नाम स गा समप्राप्तहीनबाहुद्रविणः शशास ।

यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाद्युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीनः ॥ -रघु० १८-१४

भो भोस्तपास्विनः सभिहितास्तपोवनसत्त्वरक्षायै भवत । प्रत्यासन्नः किल

मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्तः -शाकु० १, पृ. ५१

तुरगखुरहतस्तथा हि रेणुविटपविपक्तजलार्द्रवल्कलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाश शलभसमूह इवाऽऽश्रमद्रुमेषु ॥ -शाकु० १-२७

तथापि अस्या गुणा अपि कालिदासेन हेतुपुरस्सर वर्णिता इति 'दृष्टदोषाऽपि स्वामिनि मृगया केवलम् गुण एव सवृत्त' इति सेनापतिवचनेन (शाकु० २४), 'मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयाम्' (शाकु० २५) इति उत्तरवतः दुष्यन्तस्य, 'चल-लक्ष्यनिपातने परिचयम्', 'मेदच्छेदकृशोदर वपु उत्थानयोग्य भवति', 'तनु श्रमजमात् प्रगुणा करोति' (रघु. १४९) इत्यादिना दशरथस्य वर्णनेन च व्यसन-रूपिण्याः मृगयाया अपि गुणा उपवर्णिताः । कालिदासस्यापि एतेषा व्यसनविषये सादृश्या न आसीत् इति 'रघुवते' अष्टादशे सर्गे 'युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीन (रघु. १८.१४) इति वर्णनेन तथाच 'शाकुन्तले' प्रथमेऽङ्के 'तपोवनसत्त्वरक्षायै सभिहिता भवत यत मृगयाविहारी दुष्यन्त प्रत्यासन्न' 'आश्रमद्रुमेषु शलभसमूह इव' इत्यादिवर्णनेन मृगयाविषयक अनादरातिशय व्यङ्ग्यते । अत ईशद्गुणवती अपि मृगया यस्तुत राजा हानिरस एव इति कालिदासस्य अभिमतम् इति ज्ञानं भवति ।

धर्मासनम्^{२१} (अधिकारण-व्यवहारः)

मोः कामं धर्मकार्यम् अनतिपात्यं देवस्य । तथापि इदानीम् एव धर्मा-
सनाद् उत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वाशिष्यागमनम् अस्मै नोत्सहे
निवेदितुम् । अथवा अविग्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः । -शाकुं० ५ पृ. १५४

नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्टः प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।
अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥
-शाकुं० ५-८

पुरुषः— .... इदं रत्नभासुरम् अङ्गुलीयं दृष्ट्वा पश्चाद् अहं तस्य विक्रयाय
दर्शयन् गृहीतो भावमित्रैः । मारयत वा मुञ्चत वा । ....

स्यालः— जानुक, अङ्गुलीयकदर्शनम् अस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुल-
मेव गच्छामः । ....

स्यालः— सूचक, इमं गोपुरद्वारे अप्रमत्तौ प्रतिपालयतम्, यानद् इदम्
अङ्गुलीयकं यथागमनं मर्तुः निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य
निष्क्रामामि । ....

प्रपन्नः— जानुक । प्रसूततो मम हस्ती अस्य वधार्थं मुमनसः
पिनष्टुम् । ....

द्वितीयः— (विडोक्व) एष नो स्वामी पत्रहस्तः राजशासनं प्रतीक्ष्य
इतोमुखो द्रुपते । गृध्रवटिर्मभिष्यसि, शुनो मुखं वा द्रक्षसि ।

२५. ' धर्मासनम् ' इत्यस्मिन् उगग्ररूपे ' न्याय-दान 'विषयानि सर्वाणि
व्ययानि एतदुच्यन्ते । ' व्ययद्वारागमनम् ' इति वाक्येनापि एतद्विषयमेव कार्यं
बोध्यते (१ पृ० ८-१८) । ' समा ' वाक्येन न्यायदानस्य स्थानं निर्दिष्टम् (१ पृ०
१५-२९; १७-२३. २९) ।

अपिनासविभूतानां प्रकृतानां कार्याणि अवेतिष्यन् नृपतिं प्रतिदिनं नियतवेले
धर्मासनम् अधिरुह्य, तस्य प्रयानम् आह्वय्य कार्यं मूरो; इति शाकुन्ते
प्रमादयितुं नैव सह राज्ञः दुष्प्रभस्य व्यवहारस्य शादो- ' विग्रहोपात्र संघा-

श्यालः—सूचक ! मुच्यताम् एष जाओपजीवी । उपपन्नः खलु
अङ्गुलीयस्य आगमः ।

द्वितीयः—एषः यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः । —शाकु० ६, पृ. १८४-१८६

राजा—चेन्नवति, मदचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रहि । चिरप्रबोधान्न सम्भा-
वितम् अस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् । यः प्रत्यवेक्षितं पौर-
कार्यमार्येण तत्पत्रम् आरोप्य दीयतामिति । —शाकु० ६, पृ. १९८

राजा—(अनुवाच्य) कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्यवाहो घनमित्रो नाम
नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी । राजगामी किल
तस्यार्थसञ्चय इत्येतदमात्येन लिखितम् । कष्टं खल्व-
नपत्यता । बहुघनत्वात् बहुपत्नीकेन तत्रभवता भयितव्यम् । विचा-
र्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात् । —शाकु० ६, पृ. २१९

प्रतीहारी—देव, अमात्यो विज्ञापयति, अर्थजातस्य गणनाबहुलतयैकमेव
पौरकार्यमेवक्षितं, तदेवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोत्विति ।
—शाकु० ६, पृ. २१९

परिव्राजिका—निर्णयाधिकारे ब्रवीमि । —मालविका० अ. १, पृ. २२

वितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् ' (शा० ६, पृ. १९८) इति । राजा स्वयमेव
न्यायदानस्य कार्यं यद्यपि करोति, तथापि अस्मिन् कर्मणि गीतिविद्धि, विपक्षिद्धिः
समासदिभः सह तस्य विमर्शः व्यवहृत् आसीत् इति 'समासमध्ये समासद्विभिः सह
उपस्थितं रामम्' (२पु० १५-३९), 'धर्मस्या सत्ताय यस्य स' (धर्मस्थसत्त.)
सारभि. ' (२पु० १७-३९.) इत्यादिवचनं ज्ञायते । अमा यस्मिन्स्य विषये तु राजा
स्पष्टमेवातुम् 'यन् प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यम् आर्येण तत्पत्रम् आरोप्य दीयताम्
इति' (शा० ६, पृ. १९८) । अत एवोक्तम् 'व्यवहाराग्रूपं पश्येत् विद्वद्भिः शास्त्रा-
गह' इति । राजा अविप्रत्ययविषये ग्रहीष्यमाणनिर्णयान् प्राप्त एव विद्वद्भिः
सचिवैरिव गमार्थं स्वकीयं मतं राज्ञे निवेदनीयम् अन्यपि उचितेभ्यः वचनेभ्यः
ज्ञायते । अङ्गुलीयवृन्तात् राजासनविषये निर्णयविषये च मनुजीवितामिव
प्राकृतानां यावददानामपि दृढं विद्वत्ताः आसीत् इति स्पष्टं ज्ञायते । एतदर्थम्

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।

परिचेतुमुपाशु धारणा कुशपूर्तं प्रवयास्तु विष्टम् ॥ -रघु० ८-१८

स ददर्श सभामध्ये समासद्भिरुपास्थितम् ।

रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ -रघु० १५-३९

स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।

ददर्श संशयच्छेधान् व्यवहारानतान्द्रितः ॥ -रघु० १७-३९

आदर्शराजकल्पना २६

रात्रिन्दिबविभागेषु यदादिष्टं यहीक्षिताम् ।

तत्सिन्धे निर्योगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ -रघु० १७-४९

सोऽहमाजन्मद्रुहानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसनुप्रक्षितीशानामानाकरषवर्मणाम् ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्तिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥

एव 'राजा समासदः कार्या रिपी मित्रे च ये समा' इति समासदा राजश्च
अपिमत्यविविपये सर्वाभिना निरपेक्षबुद्धित्वम्, धर्मानुसारित्वं च आदर्शकम् इति
'धर्मस्थसखः' (रघु० १७-३९) इत्यनेन बोध्यते ।

२६ 'आदर्शराजकल्पना' इति अस्मिन् उपप्रकरणे कालिदासस्य
आदर्शमूलं नृपः कौटिल्यगोपेत इति रघुणा वक्ष्यवर्णनावसरे, तदनन्तरं दिक्षीपस्य
वर्णनावसरे प्रस्तुतेभ्यः हलोकेभ्यः ज्ञातुं शक्यते । 'रघुवशे' सप्तपदे सर्वे अतिथे
वर्णनावसरे कालिदासेन उपवर्णिताम्, यन् अतिथिः विकल्पपराङ्मुखः सन् यहीक्षिता
रात्रिन्दिबविभागेषु यदुपादिष्टं तन् निर्योगेन मियेव । 'अत्र नियोगशब्दस्य राज्य-
शासने पारिभाषिकं निश्चयः इति ज्ञेयः । तथा च कौटिल्यः आह- 'कार्योनां
नियोगविवर्त्यसमुच्चनयाः भवन्ति । जनेन एव उपायेन कार्यं भवेत्, अन्येन कार्यं न

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितमाषिणाम् ।
 यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥
 शीशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
 वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥
 रघूणामन्वयं वक्ष्ये.... -रघु० १-५, ६, ७, ८, ९

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
 अवृष्यश्वाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥
 रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।
 न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नैमिवृत्तयः ॥
 प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताम्यो बलिमग्रहीत् ।
 स ह्यक्षगुणमुखस्तुमादत्ते हि रसं रविः ॥
 सेना परिच्छिदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
 शास्त्रेभ्यःकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुवि चातता ॥
 तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
 फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥

भवेत् इति निश्चय नियोग ; अनेन वा अन्येन वा उपायेन कार्यं भवेत् इति विकल्प ;
 अनेन अग्रेण च कार्यं भवेत् इति समुच्चय । अत्र नियोगविकल्पसमुच्चयेषु राजा
 'नियोगपरेण' एव भाव्यम् इति कालिदासस्य स्पष्टम् अभिमतम् इति ज्ञायते ।
 'सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्' इत्यादिभि चतुर्भि दलैः कालिदासेन सामान्यतः
 सर्वेषाम् एव रघूणा वर्णनं कृतम्, तथापि तत् कालिदासस्य आदर्शभूतनृपवत्पत्न्या-
 विषयवत् इति तु स्पष्टं वर्तते । यत् कालिदासेन एव वर्णिता सर्वे अपि रघुवत्सीयाः
 राजान एतद्वर्णनकोटौ अन्तःपातिनः न भवन्ति, इति स्वयम् एव वर्णितम् । राज्ञः
 अग्निवर्णस्य विषये अत्र 'यम् एवम् अपि लक्षणं स्पष्टं न प्रमत्ते' । अत्र, रघूणा
 यदावर्णने स्वस्य प्रवृत्ति विमर्शम् इति निवेदयितुं कामेन कालिदासेन स्वकीया
 आदर्शभूतनृपविषयिणी वत्पत्न्या अत्यन्त सामीचीन्येन सङ्गृहीता । 'भीमकान्तै-
 नृपगुणैः' इत्यादिना दिगीयस्य विविध वर्णनावसरे अपि सामान्यत दशभि दलैः
 आदर्शभूतनृपविषयिणी वत्पत्न्या एव सङ्गृहीता । तत्र " मृदुरचेदवमन्येत तीक्ष्णानुद्विजने

जुगोपात्मानमत्रस्तो मेजे धर्ममनातुरः ।
 अगृप्सुरादेदे सोऽयमसक्तः सुखमन्वमूत् ॥
 ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
 गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥
 अनाकृष्टस्य विपर्ययिचानां पारदृश्यनः ।
 तस्य धर्मरेतेरासीद्दृढत्वं जरसा विना ॥
 प्रजानां विनयावानाद्रक्षणाररणादपि ।
 स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥
 स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।
 अर्घ्यकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥

32 369

-रघु० १-१६...२५

द्वेभ्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौपचम ।

त्याग्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीधोरगक्षता ॥

-रघु० १-२८

पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत ।

पश्चादनाय गच्छेति तदाहा मुदितोऽग्रहीत् ॥

-रघु० १२-७

वितुर्वियोगाद्जनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।

धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावस्त्रेषु वृत्तिम् ॥

-रघु० १४-२१

जन । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स च समतः ॥" इति राजनीत्यनुसारम्
 अमृष्यरवम्, अमिगम्यत्वं च नृपस्य अपेक्ष्यते इति यथा कालिदासेन उक्तम्, तथैव
 'प्रजानाम् एव मृत्युर्धं दिलीपं ताम्य वलिम् अग्रहीत्' इति ॥ वर्णयामास । तथैव
 च 'मन्त्रमूलं यतो राज्यम् अतो मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्याद्यथा तन्मविदुः कर्मणाम्
 आफलोदासात्' इति राजनीते अनुवादायमेव 'तस्य सवृतमन्त्रस्य' इत्यादि वर्णनं
 प्रकारः ।

'जनानुर सन् धर्मं मेजे' (रघु १-२१), 'धर्मरेते तस्य जरसा विना
 वृद्धत्वम् आसीत्' (रघु १-२३), 'मनीषिण तस्य अर्घ्यकामो धर्म एव
 आत्मानम्' (रघु १-२५) इत्यादिना कालिदासस्य धर्मराज्यकल्पना एव अर्थ-
 प्रधानराज्यकल्पनापेक्षया अभिमततरा आसीत् इति ज्ञातुं शक्यते । 'धर्मार्थकामेषु

आलोकान्तात्प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानाम्
तुल्योद्योगस्तथ दिनकृतश्चाधिकारो मतो नः ।
तिष्ठत्येष क्षणमधिपतिज्योतिषां व्योममध्ये
पष्ठे भागे त्वमपि दिवसस्यात्मनश्छन्दवर्ती ॥ -विक्रमोर्वशीयम् २-१

नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः
प्रशमयसि विषादं कल्पसे रक्षणाय ।
अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम
त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥ -शाकु० ५-८

समा वृत्तिं प्रपेदे ' (रघु १४-२१) इत्यनेन धर्मस्य अर्थकामाभ्यां सह एव
अवस्थिति इति यद्यपि वर्णनं कृतम् तथापि सति प्रसङ्गे अर्थकामयो विरोधे
सम्भूते धर्मस्य एव प्राधान्यम् इति ' धर्मोत्तर मध्यममाश्रयन्ते ' (रघु० १३-२२)
' अर्थकामसहितं देहबद्धं धर्मम् इव ' (रघु ११-३५) , ' धर्म एव तस्य अर्थ-
कामो आस्ताम् ' (रघु १-२५) , एभिः धर्मस्यैव त्रिषु पुरुषार्थेषु बलीयस्त्व
सम्यक् प्रदर्शितम् । ' विक्रमोर्वशीये ' द्वितीये अङ्के सूर्येण सह कृता राज्ञः तुलना
पुरुषार्थेषु धर्मस्य एव प्राधान्यं बोधयति ।

१ सचिवः

सचिव-कर्तव्यम्^१

सन्तानार्थाय विषये स्वमुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वो सचिवेषु निषिद्धिषे ॥ -रघु० १-३४

सौऽधिकारमयिकः कुलोचितं काश्चनस्वयमवर्तयत्समाः ।

संनिवेश्य सचिवेष्वन्तःपरं लीविषेयनवयौवनोऽभवत् ॥ -रघु० १९-४

राजनीती राज्ञ स्थानादनन्तर सचिवस्य एव स्थान सर्वत्र निरूपितम् । राज्यस्य सत्ताङ्गणानां वर्णनावसरे अपि 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोश' इत्यत्र द्वितीय स्थान सचिवस्य एव । अतः अत्रापि द्वितीय प्रकरण सचिवस्य उपनिबद्धम् ।

राजनीती राजा यद्यपि सर्वात्मना प्रभविष्णुः, तथापि बर्बचित्प्रसङ्गेषु सोऽपि सचिवानुमतिं विना किमपि कर्तुं न पारयति, इति कालिदासीयवाङ्मये उद्धृतं कैदधन वचनं ज्ञातुं शक्यते ।

यद्यपि कालिदासीयवाङ्मये नृपस्य 'ना विष्णुं पृथिवीपति' इत्यादिकल्पना-नुसारं सर्वत्र दैव्या कल्पनाया एव वर्णनम्, तथापि प्रसङ्गविधेयेषु राजा 'सचिवायतसिद्धि' स्वमिव भाविर्भूतम् । यथा मृगयादिगमनार्थं दशरथेन सचिवानाम् अनुपतिं लब्ध्वा (रघु० ९-४९), अतः स दशरथ 'सचिवालयितपुर' (रघु० १-१९) एव मृगमार्यं जगाम इति वर्णितम्, सर्वत्र विश्वजिनामकृतस्य आह्वानं श्रुत्वा रघुः अपि 'सचिवसस' (रघु० ४-८७) एव स्वकार्यं निर्वर्तयामास इत्यादिना सचिवानां कालिदासकालेऽपि असाधारण वैशिष्ट्यं बोध्यते । एतदेव च अत्र प्रकरणे उपनिबद्धं वचनं ज्ञायते ।

१ 'सचिवकर्तव्यम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राजान् अनुपस्थितिकाले राज्यकार्यं सचिवे निर्वर्त्यते स्म इति एतत् प्रदर्शयति 'तेन (दिलीपेन) स्व-मुजादु भवतारिता जगत धू सचिवेषु निषिद्धिषे (रघु० १-३४)', 'सः (अग्निवर्ण) सचिवेषु अधिनार सचिवेश्वर अतः पर कामिनीमसक्तनेताः रेदे (रघु० १९-४)', 'दशरथमपि वित्तमृगान्यकरणैर्व सचिमान-अभिरतधुम् एव

इति विस्तृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं घराधिपम् ।

परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ -रघु० ९-६९

परिचयं चलदक्ष्यनिपातने भयरूपोद्य तदिद्वितबोधनम् ।

श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥ -रघु० ९-४९

बाढमेव दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।

इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरधशाङ्किनीः प्रजाः ॥

तं गृहोपवन एष सङ्गताः पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।

रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः सम्भृते शिखिनि गूढमादधुः ॥

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसङ्ग्रहेराशु तस्य सहस्रमर्चचारिणी ।

साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥

तं भावार्थं प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्

अन्तर्गूढं क्षितिरेव नभोबीजमुष्टिं दधाना ।

मौलिः सार्धं स्थविरसचिवैर्हेमसिंहासनस्था

राज्ञी राज्यं विधिवदशिपुर्भर्तुरव्याहताश ॥ -रघु० १९, ५२-५७

मृगया जहार ' (रघु० ९-६९)' इत्यादीनि वचनानि स्पष्ट प्रतिपादयन्ति । किञ्च राजनि अग्निवर्णं अनपये मृते सन्त्यपि प्रकृतिमुख्यानाम् अनुमत्या सचिवा गर्भवतीम् राज्ञी हेमसिंहासने प्रतिष्ठाप्य तद्द्वारैव सर्वराज्यव्यवहारं निर्वतयामासुः इत्यपि भारतीयराजनीतौ एक नवीनमेव कार्यं मन्त्रिभिः निर्वतितम् इत्येतत् एकोनविंशतितमे सर्गे उद्धृतेभ्यः वचनेभ्यः (रघु० १९-५२, ५४, ५५, ५७) ज्ञातुं शक्यते ।

प्रायः सर्वत्र सचिववर्णनावसरे बहुवचननिर्देशात्- (रघु० १-३४, १९-४, ९-४९, १९-५२, इ. इ.) सचिवा बहुसङ्ख्याकाः, तेन स्वातन्त्र्येण राजा सह स्वस्वविषयम् उद्दिश्य मन्त्रविमर्शादिकं कुर्वन्ति स्म इति ज्ञायते । कालिदासेन प्रधान-मन्त्रिकल्पना कुत्र अपि न आविष्टता, यस्य प्रधानमन्त्रिण आज्ञा सर्वे अपि स्वस्वविषयाधिकारिण मन्त्रिणः अनुमन्यन्ते । प्रत्युत, राजा एव स्वयं साक्षात् तान् मन्त्रिण आदिशति, न प्रधानमन्त्रिद्वारा, इति अनुमातुं शक्यते ।

नयविद्धिर्नये राशि सदसद्योपदर्शितम् ।

पूर्व एवामश्वत्थस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ -रघु० ४-१०

श्मश्रुप्रवृद्धजनिताननाधिक्रियाश्च प्लक्षान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।

अन्वग्रहीत् प्रणमतः शुभदृष्टिपातैः वार्तानुयोगमवुराक्षरया च वाचा ।

-रघु० १३-७१

सत्रान्ते सचिवसस्तुः पुरस्क्रियाभिः गुर्वाभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोऽसुकावरोधान् राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥

-रघु० ४-८७

प्रतीहारीः—देव, अमात्यो विज्ञापयति । अर्थजातस्य गणनावहुलतया

एकमेव पौरकार्यमवेक्षितम्, तदेवः पत्रारूढ प्रत्यक्षीकरोत्विति ।

-शाकु० ६, पृ. २१९

राजाः—वेत्रवति, मद्वचनात् अमात्यनार्यपिशुनं ब्रूहि । चिरप्रबोधान्न

सम्भावितमस्माभिरथ धर्मासनमध्यासितम् । यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यम्

आर्येण तत्पत्रमारोप्य दीपतामिति । -शाकु० ६, पृ. १९८

राजाः—वयस्य अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा । तदत्र परिणतार्थं कृत्वा

मद्वचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि—

धर्मसिंहासनस्य राजा आधिकारिक व्यवहार तदधिकृतजामात्यादिद्वारा एव पश्यति इति शाकुन्तले पण्डे अद्वये समागमेन वर्णनेन ज्ञायते । यथा—‘वेत्रवति, मद्वचनात् आर्यपिशुनं ब्रूहि, चिरप्रबोधान्न अथ धर्मासनमध्यासितं न पारितम्, तत् यत्पौरकार्यम् अमा येन (व्यवहाराधिकृतेन) अवेक्षितम् तत् सर्वमपि पत्रे विलिख्य दीपनाम् इति । (शाकु० ६, पृ. १९८) ।’ अत्र अमात्यस्य उत्तर प्रतिहारो निवेदयति—‘देव, अमात्यः विज्ञापयति, अर्थव्यवहारस्य गणनावहुलमात् एवमेव पौरकार्यम् अवेक्षितम्, तत् पत्रारूढ, देव प्रत्यक्षीकरोतु (शाकु० ६, पृ. २१९) ।’ इ ।

‘वेदला इवमिति प्रजा परिपालयन्’ इति अमात्यपिशुनं दुष्यन्तस्य प्रति-
सन्देश अमात्यानां प्रजापरिपालनविषये असाधारण सामर्थ्यं बौद्धान् च प्रकटयति ।

त्वन्मतिः केवला तावत्परिपालयतु प्रजाः ।

अधिउग्रमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्यावृतं घनुः ॥ -शाकु० ६, पृ २२८

गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ,

तद्गवाक्षयिरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ -रघु० १९-७

हृत-प्रणिधयः^२

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयकृती ।

हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ -रघु० १२-६४

प्रवृत्तावुपलब्धाद्यां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।

मारुतिः सागरं तीर्णः ससारमिव निर्ममः ॥ -रघु० १२-६०

निर्वन्धपृष्टः स जगाद् सर्वं स्तुवन्ति पौराश्वरितं त्वदीयम् ।

अन्यत्र रक्षोभयनोपितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ -रघु० १४-३२

स किंवदन्ती वदता पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।

सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पः पप्रच्छ भद्रं विजितरिभद्रः ॥ -रघु० १४-३१

रघुसदृशाणां सर्वात्मना असाधारणकर्तृत्वशालिनामपि राज्ञा कार्यविषये अन्तिमं निर्णयः तावत् नयविदाम् अमात्यानां मन्त्रानुसारम् एव आसीत् इति 'नयविद्भिः' (रघु० ४-१०) इत्यादिना स्पष्टं प्रदर्शितम् ।

२ 'प्रणिधयः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे 'चारचक्षुषो राजान' इति इमाम् उन्नितम् अनुसृत्य प्रायः चाराणां वर्णनपराणि वचनानि अथ सङ्गृह्यन्ते । चाराणां कार्यं मया अरिमण्डले प्रविश्य ततः सर्वा वृत्तान्तकथा ज्ञातव्या इति, तथा एव स्वकीये राज्यविभागे पौरेषु सञ्चार्यं सर्वं प्रवृत्तिजानं ज्ञातव्यं भवति इत्येतत्- 'परेषु च स्वेषु च' प्रेषितं परस्परम् अजानद्भिः अपसर्पे स (अतिथिः) स्वपत्न्यं अपि अजागार (रघु० १७-५१), 'स किंवदन्ती- (१४ ३१-३२)' इत्यादिभिः वर्णनैः सम्यक् ज्ञायते । तथा च कामन्दक —

परेषु च स्वेषु क्षिप्तेरविज्ञातपरस्परैः ।

सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ -रघु० १७-५१

न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।

अदृष्टमव्यक्तिञ्चिद् व्यञ्जयेद्य विवस्वतः ॥ -रघु० १७-४८

अथैमि ते सारमतः खलु त्वां कार्यं गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये

व्यादिश्यते भूधरतामयेक्ष्य कृष्णेन देहोद्बहनाय दोषः ॥ -कुमार० १-११

मदनः— तथापि तावत्कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्ह्य ।

विनियोगप्रसादा हि किङ्कराः प्रमविष्णुषु ॥

-कुमार० ६-६२

सद्यं सखे त्वय्युपपन्नमेतद् उभे ममात्रे कुलिश मवांश्च

वन्नं तपोर्षीयमहासु कुण्ठ त्वं सर्वतो गामि च साधकं च ॥

-कुमार० १-१२

तस्यानुमेने भगवान् विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।

कालप्रयुक्ता खलु कालविद्धिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥

-कुमार० ७-९१

‘ चारान्विचारयेत् तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च ।

पापण्ड्यादीनविज्ञातानन्योन्यमिन्नरंरपि । ’

शाकुन्तले षष्ठे अङ्के ‘ विनोदार्थं प्रमदवनयूनि जिगृक्षिषो दुष्यन्तस्य गमनात् प्राक् प्रमदवनस्यानस्य चारद्वारा प्रत्यवेक्षण ’ (शाकु० ६ पृ १९८), तथा च रघुवशे ‘ नदीषु विहर्तुकामस्य राज्ञ नद्यवनरणात् प्राक् जनापिनि नन्नादीना महामत्स्यानामपकर्षणम् ’ (रघु० १६-५५) इत्यादिना चारणाम् अन्यदपि विनिष्टं कार्यं ज्ञायते । तथा च कामन्दक —

‘ परितोषितेषु वासरेषु पश्यन् तटलेखास्यितम् आप्तसैन्यचक्रम् ।

शुविशोपितमीनचक्रजालं व्यवगाहेत् जलं मुहूर्त्नमेत ॥ ’ इति ।

कञ्चुको— (उपगम्य) जयन्तु जयन्तु देवः । महाराज, प्रत्यवेक्षिताः

प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्यानानि महाराजः ।

—शाकु० ६, पृ. १९८

तस्मिन्मघोनस्त्रिदशान्विहाय सहस्रमक्षणां युगपत्पपात ।

प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ -कुमार० ३-१

राजा— सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोग्याः

सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम्

किं वाऽभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता

तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ -शाकु० ७-४

पुरोहितः^३

अयोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।

अवन्ध्ययानाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ -रघु० ३-२९

यत्र च राज्ञाम् असाधारणवीर्यातिशयशालिं क्षत्त्रं कुण्ठितं भवति, तत्र चारैः कार्यं ससाधयितुं शक्यते, इत्येतत्— 'वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतो गामि च साधकं च' (कु० ३-१२) इत्यनेन कल्पयितुं शक्यते ।

दूतानां विशिष्टसन्देशहारित्वं प्रवृत्तोपलब्धित्वं च हनूमतः सञ्चारात् सीतायाः उपलब्धेश्च ज्ञातुं शक्यते—(रघु० १२-६०, ६४) .

'किङ्कराः प्रमविष्णुषु विनियोगप्रसादा (कु. ६-६२) ' 'नियोज्या—भूत्या—महत्सु अपि कर्मसु सिध्यन्ति, तत्र प्रभूणां सम्भावनागुणं योजनाचातुर्यम् एव प्रधानं कारणम् इति जवेहि (शाकु. ७-४) ' इत्यादिना चारयोजनाविषये प्रभूणां चातुर्यम् एव प्रधानम् इति ज्ञायते ।

३ 'पुरोहितः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे सचिववत् पुरोहितस्यापि राज्यविषयकं विशिष्टं कार्यं वर्तते, अतः सचिवेषु अन्यतमं एव पुरोहितः इत्येतत्—प्रदर्शकानि कवनानि अत्र सङ्गृहीतानि । यथा पुरोहितानां कार्यं राजपुत्राणां अध्यापनादि

तस्मान्मुष्ये यथा तात संविषातुं तयार्हसि ।

इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ -रघु० १-७९

पुरुषायुपजीविन्यो निरातङ्गा निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ -रघु० १-११

तयोर्जगृह्णतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।

तौ गुरुर्गुरुपरनी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ -रघु० १-१७

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अर्ध्यामर्षपतिर्यत्त्वमाददे षडता वरः ॥ -रघु० १-५९

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वप्नेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ -रघु० १-६०

तप मन्त्रकृत्वो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमिताग्निभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ -रघु० १-६१

स बभूव दुरासदः पर्यैरुणाऽथर्वविदा कृतक्रियः ।

पवनानिसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥ -रघु० ८-४

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।

न मयन्तमुपरिधतः स्वयं प्रवृत्तौ स्थापयितुं पथमध्युतम् ॥ -रघु० ८-७६

भाष्ये इत्यादि (रघु० १-२९) ज्ञापने । यथा च धामिह' कार्यम् ' मदीया प्रजा' पुरुषायुपजीविन्य, निरातङ्गा, निरीतयश्च इति यत्. तत्र तव ब्रह्मवर्चसं हेतु (रघु० १-११), ' मन्त्रद्वारा अग्निनाशादिष्व्वायंमपि यथा (रघु० १-११) विवर्त्यते त्वयं तासान् राज्यपराभारं अवि पुरोहितं ऊच्यते स्म इति च (कुतः) यात्रानुवृत्ते अहनि कुजावती धोत्रियमाहृत्वा मदीयां प्रजास्व, इत्यादि वचनैः स्पष्टं ज्ञापने । अत्र च वामदेव स्पष्टं प्रतिपादयति — ' अस्यां च दण्डनीत्यां च कुदातः स्यात् पुरोहितः । अथर्वविहितं क्रुर्वात् नित्यं जानिस्त्वोष्टिजम् ॥ इति । प्रायः सर्वशक्तिं पुरोहितवर्णावसरे पुरोहितं अपर्व-वेदम् इति तैत्तिरीयैः विनोपनीं भाष्ये । यथा ' अपर्वनिधिं (रघु० १-५९), ' मयर्वेदिना गुरुणा (रघु० ८-४) इत्यादि ।

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।

अभिपङ्गजडं विजिज्ञ्वानिति शिष्येण किलाग्नवबोधयत् ॥ -रघु० ८-७५

प्राहिणोश्च महितं महाघुतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।

भूत्यभावि दुहितुः परिग्रहादिश्यतां कुलमिदं निमेरिति ॥ -रघु० ११-४९

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।

घृक्षैरमात्यैः सह चौरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ -रघु० १३-६६

सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।

सञ्चस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ॥ -रघु० १५-३१

अथ साधरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।

करोकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ -रघु० १५-७०

कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा यात्रानुमूलेऽहनि सावरोधः ।

अनुद्रुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः सैन्यैरयोध्यामिमुखः प्रतस्थे ॥ -रघु० १६-२५

मन्त्रविमर्शः^४

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिः युयुजे नीतिविशारदरजः ।

अनपायिपदोपलब्धये रघुराष्टैः सामिधाय योगिभिः ॥ -रघु० ८-१७

‘दशरथस्य सखा जनकस्य मन्त्रकृत् (विद्वामित्र)-(रघु० १५-३१),’ इत्यत्रत्यसखिपदेन पुरोहितानां राज्यकार्यविषये विशिष्ट सामर्थ्यं ज्ञायते । अत एव च, न केवलं दैवीनां, अपि तु मानुषीणाम् अपि आपदा त्व प्रतिहर्ता (रघु० १-६०)’ इति वर्णितम् । ‘नाक्षत्र ब्रह्म भवति क्षत्र ना ब्रह्म वर्धते’ इति पूर्वोक्त सिद्धान्त एव पुरोहितसामर्थ्यवर्णनावसरे ‘अस्त्रतेजसा सहित ब्रह्म नाम पवनाग्निसमागम (रघु० ८-४.)’ इत्यनेन स्पष्टं प्रतिपादितम् ।

४ मन्त्रविमर्श — अमात्यैः, सचिवैः सह क्रियमाणं नृपाणां मन्त्रविमर्शः अथ विचार्यते । ‘नास्त्यच्छिद्रं परो विद्यात्, विद्यात् छिद्रं परस्य तु ।’ इति मनूकितम्

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।

स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ -रघु० १७-५०

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।

गर्मशालिसयमार्णस्तस्य गूढं विपेचिरे ॥ -रघु० १७-५३

बाढमेव दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।

इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ॥

-रघु० १९-५२

परकर्मापहः सोऽभूदुचतः स्वेषु कर्मसु ।

आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु ग्रहन् रिपून् ॥ -रघु० १७-६१

न्यस्ताक्षरामक्षरमूिकायां कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।

सर्वाणि तावत् श्रुतवृद्धयोगात्फलान्पुपायुद्धक्त स दण्डनीतेः ॥

-रघु० १८-४६

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेद्गितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ -रघु० १-२०

न नयः प्रमुराफलोदयात्स्थिरकर्मा विराम कर्मणः ।

न च योगविधेर्नवेतः स्थिरधीरापरमात्मदर्शनात् ॥ -रघु० ८-२२

लिङ्गीर्मुदः संवृतविक्रियास्ते हृदाः प्रसन्ना इव गूढनकाः ।

वैदर्भ्यमामन्त्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाछलेन ॥ -रघु० ७-३०

अनुसृत्य, 'यद्यपि मन्त्र मन्त्रिभि सह प्रतिदिनं सेव्यते, गुप्तद्वारः सः तु न केन अपि ज्ञापते (रघु० १७-५०)' 'तस्य सारथे. भव्यमुख्या समारम्भा. गर्मशालिसमाना. गूढ विपेचिरे' (रघु० १७-५३), 'स्वेषु कर्मसु उद्यतः रन्ध्रेषु रिपून् ग्रहन् आत्मन रन्ध्रम् आवृणोत्' (रघु० १७-६१) 'इत्यादिना 'पटुक्को-भिद्यते मन्त्र.' इति सिद्धान्तपुरोहित्य मन्त्रिभिः संवृते ते राजान अजिताधिगमाय-अजितदेशप्राप्तये-युगुजिरे । रघुचक्षु एकोनविंशतितमे सर्गे अग्निवर्णस्य भरतस्य

स राजलोकः कृतपूर्वसंविद् आरम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।

आदास्यमानः प्रमदाभिधं तदावृत्त्य पन्थानमजस्य तस्यौ ॥ -रघु० ७-३१

मरणानन्तरं च यद् मन्त्रविमर्शादिकं तस्य सचिवैः कृतम् तद् कालिदासीयवाङ्मये
मन्त्रविमर्शस्य मन्त्रगोपनस्य च सर्वोत्तमं निदर्शनम् । एतदेव च संवृतमन्त्रस्य
(रघु० १-२०), ' 'कृतपूर्वसंवित् (रघु० ७-३१)' इत्यादिभिः उपबृंहितं भवति।

३ सुहृद्

द्वादशराजमण्डलम्

स शुभमूलप्रस्थान्तः सुहृदपार्थिवरथान्वितः ।

पङ्क्तिं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ -रघु० ४-२६

‘सुहृद्’ इति प्रकरण ‘स्वाम्यमात्यसुहृत्कोप-’ इति क्रमानुसारं तृतीयं वर्तते । अत्र प्रकरणे विजिगीषु राजानं केन्द्रमध्यवर्तिनं प्रकल्प्य तस्य कामि वा मित्राणि भवन्ति, मित्रं साकं कथं वा वर्तितव्यम् मित्राणि च अभिन्नाः कथा भवन्ति, अरोपा मण्डलं वक्षरम्परया कथम् अनुगतं भवति, तं साकं कथं व्यवहारं सम्पादनीयं, तेषां सामन्तसम्भावना च कथम् आपादनीया तदर्थं च पटुगुणा, च-
तस्य नीतयः, तिस्रः दास्यः, इत्यादि-मन्त्रविमर्शः कथं कर्तव्यं, इत्यादि सर्वात्मना राजनीतिमूलं विमर्शादिकम् ‘अत्र सद्गृहपते । विजिगीषो राज्ञः अवस्थानं तत्समीपवर्तिना, शत्रुभावः समापन्नानां, मित्रभावः च उपगतानां, वार्त्तापिनाम्, अकृत्रिमाणां प्राकृतानां च स्वाभाविकं स्थानं कृत्वा कथं च वर्तते, इत्येतत् प्रदर्शयितुं प्रयत्नत एव ‘द्वादशराजमण्डलम्’ इत्याख्यं प्रकरणम् अत्र सट्प्रयितम् । तत्र-
दर्शनायम् अत्र एका आकृतिरपि आलिखिता वर्तते । राजानं रघुं मध्यवर्तिनं विजिगीषुस्थेन प्रकल्प्य तस्य दिग्विजययात्रापयोत्रेण संसूचितः । ‘वाराहगणैव नृपनीतिरनेकरूपा’ इति राजनीते सम्यक्स्वरूपम् आविष्कुर्वता सुभाषितेन स्पष्टम् एव संक्षेपितम्, यत् शत्रुभावः समापन्नानां मित्रभावम् उपगतानां वा वेद्यामपि राज्ञां विचालस्थेन स त धर्मो नैव अभिमत । यत् सर्वोत्रैव व्यवहारं परित्यज्य-
धीनं, विजिगीषो सामर्थ्यसापेक्षं च । अतः अत्र ये प्रदर्शिता सम्भावितानि शत्रु-
मित्रमाया, ते अत्यन्तं तत्त्वालस्वरूपाणि, तथापि यत्र कुत्रापि राजनि प्रदेशे वा सर्वेष्वपि कालेषु अनुगता एव ते भवन्ति, इत्यत्र तु सर्वेष्वपि नीतिविज्ञानम् ऐक-
मस्यम् । एषं च द्वादशराजमण्डलप्रदर्शनेन शत्रुमित्रभावयोः सम्यगाविष्करणेन पाह्नुग्यादीनां च राजनीतिप्रस्थापनानाम् आदिनित्यानाम् सम्यक् विवरणेन, एत-
त्प्रकरणं अस्य ग्रन्थस्य हृदयम् इव स्थानेन तथा गुणं च वर्तते, इति सर्वेषां सुस्पष्टं भवेत् ।

१ द्वादशराजमण्डलम् ‘इत्यस्मिन् उपप्रकरणे प्रायः विजिगीषु नृप-
परीत्य शत्रुमित्रभावप्रदर्शकानि विजिगीषो वर्तमानाण्यन्यानि च वर्तन्ति सद्ग-
-

पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विवेष्टितम् ।

जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्यमेव वभूव तत् ॥ -रघु० १७-७६

उपगतोऽपि च मण्डलनाभिताम् अनुदिताभ्यासीतातपवारणः ।

श्रियमनेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूत् अनलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥ -रघु० ९-१५

पक्षिच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।

नृपा इवोपज्यधिनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ -रघु० ११-७

हीनान्यमुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वन्ते

तेन मध्यमद्युक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यपि ॥ -रघु० १७-५८

गृह्यन्ते । राज्ञ रघो प्रयाणसमये स रघु प्रथम मूल नाम स्वनिवासस्थानं, प्रत्यन्त नाम प्रान्तदुर्गं च सरस्य, शुद्धपाणिः नाम नाशितपृष्ठशत्रु सन् दिशो जेतुं प्रतस्थे (रघु ४-२६) इति अत्र सम्यग् वर्णितम् । रघुवशे सप्तदशे सर्गे च सम्राज अतिये यत्पराभिसन्धानपरं कुटिलनीत्यादि आचरणम् अभूत् तत् अश्व-
मेधार्थम् आसीत्, इत्यनेन तत् धर्म्यमेव आसीत् इति कल्पितम् (रघु १७-७६), नवमे सर्गे च 'मण्डलनाभिताम् सर्वात्मना विजिगीषुत्वम् आपन्नं अपि दशरथ श्रियम् रन्ध्रचलाम् अवेक्ष्य नाम शत्रव रन्ध्रेष्वेव प्रहरन्ति, इति आलोच्य अनलस अभूत् (रघु ९-१५)' इत्यनेन विजिगीषूणा सावधानता प्रतिपादिता भवति । शत्रुभ्यः अभिभूतानाम्, आप्लविनाम्-भयवता नृपाणाम् आश्रयस्थानं धर्मोत्तरा मध्यमा एव राजान भवन्ति, इत्येतत् (रघु १३-७) इत्यत्र सम्यग् आधिष्ठितम् ।

द्वादशराजमण्डले शत्रुमित्रयो विमर्शं क्रियमाणे 'हीनानाम् अनुपकर्तृत्वं, प्रब-
लानां च विरोधः, अतः मध्यमशक्तीनां नृपाणाम् एव साहाय्यम् अपेक्षणीयम्' इति (रघु १७-१८) इत्यत्र सम्यक् प्रतिपादितम् । 'अनन्तरान्-नाम यातव्य-पाणि-
ग्राहादीन् नृपान् प्रभुशक्तिसम्पदा एव वशीकरणीयम्' इति (रघु ८-१९) अत्र सम्यक् प्रतिपादितम् । विजिगीषो राज्ञ सिंहासनादिवत् अरिमण्डलस्यापि वशपर-
म्परागतत्वमपि सम्भाव्यते इत्येतत् 'तेन रघुणा मिथ्य सिंहासनम् अरिमण्डलं च सममेव समाजान्तम् (रघु ४-४)' इत्यनेन सम्यक् समुचितम् । रघो, दिग्विजय-
यात्राप्रसङ्गेन कालिदासेन उद्धृतानां 'यातव्य-पाणिग्राहादीनां' द्वादशराजमण्डला-
न्तर्भूतानां राज्ञा सामान्यतः स्थाप्यत्वोच्यते इति अत्र एका 'द्वादशराजमण्डलस्य'
इति आकृतिः अयं शास्त्रानुसारम् आलिख्यते ।

द्वादशराजमण्डलम्

		- सप्ताङ्ग राज्यमुच्यते -	
		१२ अरिमित्रनृप	१ स्वामी
		२, ४, ५, ६, ७	२ अमात्य
		९ मित्रमित्रनृप.	३ सुहृद्
		२, ४, ५, ६, ७	४. कोप
		८ अरिमित्रनृप	५ राष्ट्रम्
		२, ४, ५, ६, ७	६ दुर्ग
		५ मित्रनृप	■ बलम्
		२ अरिः	
		२, ४, ५, ६, ७	
३ उदासीन नृप २, ४, ५, ६, ७	३ मध्यमः नृपः २, ४, ५, ६, ७	१ विजिगीषु राजाः २. अमात्या ४ काय ५ राष्ट्रम् ६ दुर्ग ७ बलम्	३ मध्यमः नृप. २, ४, ५, ६, ७.
		६ पाण्डिग्राह नृप २, ४, ५, ६, ७.	४ उदासीनः नृप २, ४, ५, ६, ७
		७ आनन्द नृप २, ४, ५, ६, ७	
		१० पाण्डिग्राह नृप २, ४, ५, ६, ७.	
		११ आनन्दासारः नृप २, ४, ५, ६, ७	

यः कस्यपि राजानं विजिगीषुष्येन प्रवृत्त्य अये ते ते राजान अरि-मित्रो-
दासीनभावं समानादनीया । सर्वत्र अयमेव त्रयः स्याद् इति वक्तुं न शक्यत । तथापि
सामान्यतः राजमण्डलानामर्थम् इयम् आहृतिः अत्र आतिथ्यो । अत्र आहृते,
१ राजा, ३ सुहृद्, इति द्वौ साक्षादेव निर्दिष्टौ । अवशिष्टानि पञ्च अरिगानि
अरिबोधनीयानि भवन्ति ।

अनयत् प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीनमन्तरान् ।

अपर प्रणिधानयोग्यया मरुत पञ्च शरीणोचरान् ॥ -रघु० ८-१९

सममेव समाक्रान्त द्वय द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासन वि-यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ -रघु० ४-८

दिविविजययात्रारम्भो

सरित कुर्वती गाघा पथश्चाश्वानकर्दमान् ।

यात्रायै चोदयामास त शक्ते प्रयम शतम् ॥ -रघु० ४-२४

तस्मै सम्यग्धुतो वद्विर्याजिनीराजनाविधौ ।

प्रदक्षिणार्धिर्याजेन हस्तेनेव जय ददौ ॥ -रघु० ४-२५

अरिमित्रमरेमित्र मित्रमित्रमत परम् ।

तयारिमित्रमित्र च विजिगीषो पुर सरा ॥

पाणिग्राहस्तत पश्चात् आक्रन्दस्तदनन्तरम् ।

आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठत ॥

अरेष्ट च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तर ।

अनुग्रहे सहतयो समर्थो व्यस्तयोवध ॥

मण्डलात् वहिरेतेषामुदासीनो बलाधिक ।

अनुग्रहे सहताना व्यस्ताना च वध प्रभु ॥

अरिमित्रादयः पञ्च विजिगीषोः पुर सरा पाणिग्राहाकन्दपाणिग्राहासारा
क्रदासारा इति पृष्ठत चत्वारः, मध्यमोदासीनो द्वौ विजिगीषु एक इति
द्वादशराजमण्डलम् ।

२ दिविविजय यात्रारम्भश्च इत्यतस्मिन् उपप्रकरणे विजिगीषुभिः नृपे
दिविविजयायम वदा प्रस्थातव्यम नितर्गोऽपि यात्रायै कदा चोदयति प्रस्थानसमय
के के विधय कल्पिता भवन्ति इत्यादिप्रदत्तानि वचनानि अत्र सद्गृह्यते । प्रथमत
एव आत्मन परस्य च बलावल सम्यक् ज्ञात्वा विजिगीषु स्वयं वलिष्ठ चत्
तहि एव यात्रायै प्रस्थानम् अहति (रघु० १७-५९) इत्यत्र सम्यक् उक्तम् ।

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्श्विण्यन्वितः ।

पट्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ -रघु० ४-२६

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।

अहिताननिवोद्घूतेस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ -रघु० ४-२८

अथाधिशिष्ये प्रयत प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

सामन्तसम्भावनयेव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ -रघु० ५-२८

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलावलम् ।

यथावेभिर्भिलिष्ठक्षेत्रमादास्त सोऽभ्यया ॥ -रघु० १७-५९

अरिमण्डलम्*

दिखीपानन्तरं राग्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।

पूर्य प्रथमितो राज्ञा हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ -रघु० ४-२

तदाह मनु — 'यदा मन्थेन भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वयम् । परस्य विपरीतं चेत् तदा यायादरीन् प्रति ॥ १ ॥ यदा तु स्यात् परिशीलो बाह्वेन बनेन च । तदाऽऽनीत प्रपत्नेन तार्क्ष्यं सान्त्वयप्ररीन् ॥ २ ॥' इति शरदि यात्रानुकूलं सर्वम् अवत्रोत्प एव विजिगीषय पापिषा अस्मिन् ऋतो दिग्विजयार्थम् जिगमिषय, इत्येतन् 'गरितं कुर्वन्ती याया शरत् यात्रायै बोधयमात' (रघु० ४-२४) इत्यत्र वदितम् । यायाप्रस्थानतमये याजिग्वरणादीनां पदविधायां यात्रायां नीराजनादिषु 'तस्मै सम्प- गृह्यो वृत्ति' (रघु० ४-२५) ' इत्यनेन सम्पत् उक्तम् । यायाप्रस्थानतमये विजि- गीषुषा राजा प्रथमं स्वकीये प्रदेशे स्वाम्भ्य मन्त्रादनीयम् इत्येतन् ' स (रघु) गृह्य- मूलप्रधान मनु एव दिग्विजयया प्रवृत्ते (रघु० ४-२६) ' इत्यनेन संपूर्वितम् ॥

३. ' अरिमण्डलम्' — इत्यस्मिन् उपवसरणे विजिगीषु राज्ञा विपरीतस्य तन्त्रादिभिर्भूतानां मन्त्रानां बीजं स्वरूपं भवति इत्येवमन्त्रादिनां बलनामि गच्छन्त्ये । राजा तान्मित्रभावं वदन्त्येवमन्त्राद्येन एव मन्त्रेणैव वृत्तये च इति वृत्तं यन्मिम् उक्तम्यते । विनोदय रागमय मन्त्रमन्त्राद्यैः पूर्वगृह्यना- विच्छिद्य राज्ञा स्वयमेव बलीय राजाविजारी भवति, तदा ' अरिमण्डलम्' इति

सममेव समाक्रान्तं दयं दिग्दगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ -रघु० ४-४

अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरूढमूलत्वात् ।

नवसरोहणशिधिलस्तरुरिव सुकरः समुद्धर्तुम् ॥ -मालविका० १-८

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्युपः ।

तुतोप वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ -रघु० ३-६२

समुद्रहन्तं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दृप्तः ।

वलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैधिक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ -रघु० ७-३५

निववृते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालमुताञ्जलीन् ।

समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहान् अनलकानलकानवमां पुरीम् ॥ -रघु० ९-१४

प्रायो विपाणपरिमोक्षलघूत्तमाङ्गान्

खड्गाश्चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरैः ।

शृङ्गं स दृप्तपिनयाधिकृतः परेषाम्

अत्युच्छिन्नं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥ -रघु० ९-६२

भरतस्तत्र गन्धर्वान् युधि निर्जित्य केवलम् ।

आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ -रघु० १५-८८

अरूढमूलत्वात् अचिराधिष्ठितराज्य ' राज्ञाम् अत्यन्त द्वेष्यो भवति, एतदेव च ' दिलीपानन्तर रघु राज्ये प्रणिष्ठित निशम्य पूर्वं राज्ञा हृदये प्रधूमित अग्नि-
उत्थित इव ' (रघु० ४-२) ', ' तेन रघुणा पित्र्य सिंहासनम् अखिलम् अरि-
मण्डलम् समाक्रान्तम् ' च (रघु० ४-४.) इत्यादिवर्णनं सम्पक् स्फुटं भवति ।
' विपक्षभाव शस्त्रव्यवहारनिष्ठुर एव, न तु प्राकृतिकसौहार्दानुगुण ' इत्येतत्
इन्द्रस्य रघो च सवादे (रघु० ३-६२) ज्ञात भवति । शत्रूणां सर्वथा नाशः
कर्तव्य, तथाच ' शत्रुशेष न रक्षयेत् ' इति नीतिरपि प्रथिता, तथापि शत्रूणाम्
अपि बालमुतविषये विशेषतश्च अन्त पुरपरिग्रहविषये च अनुकम्पा एव प्रदर्शनीया
इत्येतत् ' सचिवकारितबालमुताञ्जलीन् शत्रुपरिग्रहान् समनुकम्प्य (रघु० ९-१४)

जेतारं लोकप्राधानां स्वमुखैर्चितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैलासमरातिं बहुमन्यत ॥ -रघु० १२-८९

सप्तद्वरातिसर्गाच्च मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः सौढं चन्दनेनेव मोगिनः ॥ -रघु० १०-४२

त्याजितैः फलमुत्प्राप्तैर्मयेश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासीदुल्लवणो मार्गः पादपेरिध दन्तिनः ॥ -रघु० ८-३३

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः सरम्भो हि महामनाम् ॥ -रघु० ४-६४

यशी सुतस्तस्य वंशवदत्वात्त्वेषामित्रासीद्द्विपतामपीष्टः ।

सकृद्विधिप्रानपि हि प्रयुक्तं मातुर्वमीष्टे हरिणान् महीतुम् ॥

-रघु० १८-१३

यदुवाच न तन्मिथ्या यद्दौ न जहार तत् ।

सोऽभूद्भगवतः शत्रून्नुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥ -रघु० १७-६२

इत्यत्र सम्मक् प्रकटीकृतम् । शत्रूनामपि गरीरनाशापेक्षया कीर्तिनाशापैव प्रयत्न-
मीयम् इत्येतत् 'दशरथ परेषाम् अयुष्मिन् यथा न ममृषे, न तु दीर्घमायुः'
(रघु० ९-६२) इत्यनेन सम्मक् प्रकटीभवति । सप्तद्वारे पराजितं शत्रुमि स्वकीय
कीर्तिगानं कर्तव्यम्, स एव च तेषां पारमार्थिक पराभव इत्यपि (रघु० १५-८८)
दशरथ सम्मक् प्रदर्शितम् । अत्रान्न प्रवेष्टुं न चाचरन्तम्, दुरात्मनाम्, शरीणाम्,
दुष्टपात्रानि अपि पूर्वदत्तवचनानुमानेन सप्तद्वारानि भवन्ति, न तु वचनमदमं कर्तव्य
इत्येतत् अपि (रघु० १०-४०) इत्यादिभिः कर्तव्यं ज्ञानं प्राप्तवते । 'शरणं समागतं
अरिमि विजिगीषया पादावन्तम् अपनोदन्तिरोटे सद्भिः कर्तव्यम्' इति इत्यपि
परिपाटी नैकेभ्य वचनेभ्य ज्ञानं प्राप्तवते । एकवारं शत्रुभाव समाप्तः 'सर्वपा
शमव एव' इति मत्वा तं गृहं तादृशः एव व्यवहारः न कर्तव्य इत्येतत्
'यद्द्विजिगीषानपि करोन् ग्रहेणुम् भाष्यं अपेक्षितं भवति (रघु० १८-१३) इत्यत्र
सम्पात् प्रतिपादितम् । एकवारम् शत्रुभाव समाप्तः अपि नृपतीन् तेषु अनुग्रहद्वारा
पुनः तत्तेषां प्रदेनेषु तान् एव सम्पाप्य स्वसामन्त्रभावम् आपादनीया तै इत्यपि
'शत्रून् उद्धृत्य प्रतिरोपयन् स अत्रिमि' (रघु० १७-४०) इत्यनेन सम्मक्
प्रकटीकृतम् ।

मित्रवर्गः ४

अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव ।

दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ॥ मालविका० १-९

हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ -रघु० १७-५८

वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः ।

मुमूर्छं सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥

स हत्वा बालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

घातोः स्यान् इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ -रघु० १२.५७-५८

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियाम्

प्रियसुहृदि विमीषणे सङ्गमय्य श्रियं वैरिणः ।

रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा

भुजविजितविमानरत्नाचिरुद्धः प्रतस्थे पुरीम् ॥ -रघु० १२-१०४

४ 'मित्रवर्गः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे वीर्यातिशयशालिन, पङ्गुणसम्पन्नस्य, नीतिचतुष्टयोपपन्नस्य, शक्तित्रयसंसेव्यमानस्य अपि नृपस्य कार्यं, विना मित्र पूर्णतया ससाधितं न भवति, अतः मित्राणि अत्यन्तमावश्यकानि, तानि च किंस्वरूपाणि अपेक्ष्यन्ते, तेषां किं कार्यम् इत्येतन्निदर्शकानि वचनानि अत्र सङ्गृह्यन्ते ।

अत्र प्रथमे श्लोके एव स्पष्टं प्रतिपादितम्, यत् अन्यकारे दीपेन विना कस्यापि चक्षुष्मत् कार्यं न भवति, तद्वदेव विविधं प्रतिबन्धं सहितं कार्यम् सपादयितुं मित्राणाम् अत्यन्तम् आवश्यकता (मालविका० १-९) । द्वितीयश्लोके राजा अतिविनापि मध्यमशक्तिशाली मित्रवर्गः निर्मित (रघु० १७-५८) अनेन च वचनेन मित्राणां सामान्यतः मध्यमशक्तिमत्त्वम् एव बोध्यते, यतः शक्तिहीनानाम् कार्याय उपयोगो न भवति, सबलाश्च प्रायः मत्सरेण जिगीषया च विरोधकाः एव भवन्ति-नाम-तेषाम् अरिमण्डले एव समावेशो भवति इति पूर्वार्धेन प्रतिपादितम् । समानशक्तिमत्त्वमिव समानव्यसनमपि राजा मित्रभावस्य कारणं भवति इति 'समानव्यसनं रामस्य सख्यं मुमूर्छं' (रघु० १२-५७) इत्यनेन स्पष्टम् उक्तं भवति । मित्र-

उदयमस्तमयं च रघूदहादुमयमानशिरे वसुधाधिपाः ।

स हि निदेशमलक्षयताममृतसुहृदयो हृदयः प्रतिगार्जिताम् । -रघु० ९-९

मातलिः — सख्युस्ते स किल श्रुतक्रतोरजय्यः

तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्तिः

तन्नैशं तिमिरपाकरोति चन्द्रः ॥

राजा-अनुगृहीतोऽहम् अनया मघवतः संभावनया । -शा० ६; पृ० २२८

दुर्जातबन्धुरयमृक्षद्वरीधरो मे पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।

इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो वधन्दे ॥

-रघु० १३-७२

सामन्त-व्यवहारः

अनम्राणां समुद्धर्तस्तस्मात्सिन्धुरयादिषु ।

आत्मा संरक्षितः सुद्वैः वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ -रघु० ४-१५

भाव समागतेषु नृपेषु अनुग्रहार्थं तेभ्य राज्यादिप्रदानं विजिगीषुणा कार्यम् इत्येतत्
'चिरकाद्विज्ञते तत्पदे सुधीव सन्यवेदामन्' (रघु० १२-५८) 'प्रियमुहृहि विभी-
षणे वीरिण श्रिय सङ्गमम्य' (रघु० १२-१०४) इत्यादिभिः वचनैः स्पष्टं
प्रतिपादितम् । यथा स्वयं विजिगीषुणा कानिचित् मित्राणि सम्पादनीयानि, तेभ्य
च स्वकीयं कार्यं सम्पादनीयम् इति उक्तं, तथैव स्वयमपि कस्यचन विजिगीषोः
मित्रभावः सम्पादनीयः तद्द्वारा स्वकीयं कार्यं सम्पादनीयम् इत्यपि 'शनःक्रतोः
इन्द्रस्य य अजय्य तस्य त्वं रणशिरसि निहन्ता स्मृतः । यन्नैशं तस्य सूर्यं अपाकर्तुं न
प्रभवति तदेव च तम चन्द्र अपाकरोति ।' इति मातलिप्रवचनेन, तदनन्तरं शटिति
राज्ञ दुष्यन्तस्य 'अनुगृहीतोऽहम् अनेन मघवत इन्द्रस्य अनुग्रहेण' (शाकु ६. पृ.
२२८) इति वचनेन मित्रभावस्य अपरं अत्र अपि स्पष्टं ज्ञायते । 'आपदि मित्र-
परीक्षा' इति सूक्तिस्मरणम् अपि 'दुर्जातबन्धु' 'समरेषु पुरःप्रहर्ता' (रघु०
१३-७२) इत्यादिभिः वचनैः भवयेव ।

५ 'सामन्तव्यवहारः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे विजिगीषुणा राजा सह
सामन्तानां व्यवहारं वादुक् भवति इत्येतन्प्रदर्शयानि वचनानि सङ्गृह्यन्ते ।

आपातपद्मप्रणताः कलभा इव ते रघुन् ।

फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ -रघु० ४-३७

कम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।

गजालानपरिह्रिष्टैश्छोटैः सार्धमानताः ॥ -रघु० ४-६९

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलधिक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरोध येः ॥ -रघु० ४-८३

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेयताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ -रघु० ४-८४

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मधिजयी नृपः ।

श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ -रघु० ४-४३

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।

पुरस्कृतमभ्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥ -रघु० ८-९

अनयत्प्रभुशक्तिसम्पदा वशमेको नृपतीनन्तरान् ।

अपरः प्रणिघातयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ -रघु० ८-१९

दिग्विजयार्थं प्रस्थितस्य राज्ञ रघो ये ये राजानः समागताः, तैः सर्वैः अपि विविधैः नम्रभावप्रदर्शकैः स्वकीयैः आचरितैः आत्मनः राज्यं सुरक्षितम्, इत्येतत् महता वर्णनेन सम्यक् आविष्कृतम् । सुहृद्देशीया राजानः वेतससदृशी वृत्तिम् आश्रितवन्तः (रघु० ४-३५), वद्वद्देशीया राजानः आपादपद्मप्रणताः सन्त रघु संवर्धयामासु (रघु० ४-३७), कम्बोजदेशीया राजानः समरे एव तस्य सहाय्यं कर्तुं सज्जीभूता (रघु० ४-६९), 'कामरूप' इत्याख्याना देशानां राजा उत्कृष्टदन्तिनाम् प्रदानेन विजिगीषु राजानः रघुं सिपेवे, किञ्च उपहाररूपेण रत्नपुष्पं अपि तम् अर्चयामास (रघु ४-८३, ८४) इत्यादि सविस्तरैः विविधैः वर्णनैः सम्यक् ज्ञातुं शक्यते । अत्र च सामान्तव्यवहारे साक्षात् भूप्रदेशस्य अपहरणं न आसीत्, किन्तु कररूपेण उपहाररूपेण वा लट्म्या - सम्पद एव स्वीकारः सर्वत्र विजिगीषवः चक्रुः

पक्षाच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥
-रघु० १३-२२

तमप्यराय मुक्ताशं रक्षःकपिनरेखराः ।
मेघाः सस्यमिवाम्भोभिरभ्यर्घपन्नुपायनैः ॥ -रघु० १५-५८

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पिताम् ।
दधुः शिरोभिर्भूपालाः देवाः पौन्दरीमिव ॥ -रघु० १७-७९

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिमिरस्पृशन् ।
वृषतपः शतशो महतो यथा शतमखं तमखण्डितपीरुपम् ॥ -रघु० ९-१३

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नम् सम्राजधरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिरद्गुलीषु चक्रुः मौलिस्रवच्युतमकरन्दरेणुगैरम् ॥
-रघु० ४-८८

इत्येतत् 'गृहीतप्रतिमुक्तस्य श्रियं जहार न मेदिनीम् (रघु० ४ ४३)' इति वर्णनेन
सम्यक् ज्ञातुं शक्यते । "सामन्तानां नागानेक्षया ते यथा नम्रभाव प्राप्नुयुः तथैव
सम्राज्ञा विजिगीषुषा राज्ञा वतितव्यम्" इत्येतत् "पुरस्कृतमध्यम ॥ (अज)
नृपान् अनुद्धरन् सन् नमयामास (रघु० ८-९)" इत्यनेन स्पष्टम् आविष्कृतम् ।
इन्द्रशराजमण्डले यातव्य-वार्णिप्राहादिस्थानं समापन्नां नृपानां कोश-दण्डयो
महिम्ना वशीकर्तव्यम्" इति 'प्रभुयानितमम्पदा अन्नन्नान् नृपानां वशम् आनयत्'
(रघु० ८-१९) इत्यनेन स्पष्टं भवति ।

सामन्तभाव सम्पादयितुं समुत्सुका उपप्लविनः राजानः विजिगीषोः सम्राज
धर्मोत्तरत्वं प्राधान्येन अपेक्षन्ते इत्येतत् "नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं
मध्यममाश्रयन्ते (रघु० १३-२२)" इत्यनेन स्पष्टं प्रतिपादितम् । यदाकालं
सामन्तं उपायनादिप्रदानेन सम्राज्ञा सत्कारादिकं सम्पादनोपयुक्तं, स्वकीयसेवाभावेन
आविष्करणीयं इति (रघु० १५-५८, १७-७९, ९-१३, ४-८८), इत्यादिभिः
श्लोकैः सम्यक् ज्ञायते ।

शक्तित्रयम्^६

सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ।

स चकार परस्तस्मात्तदयस्कान्त इवायसम् ॥ -रघु० १७-६३

प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्वभौ तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।

उपगतो विनिर्नापुरिथ प्रजा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥ -रघु० ९-१८

प्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितमाग्यसम्पदम् ।

असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम्

-रघु० ३-१३

अनयत्प्रभुशक्तिसम्पदा यशमेको नृपतीननन्तरान् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ -रघु० ८-१९

६ 'शक्तित्रयम्'— इत्यस्मिन् उपप्रकरणे प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीना निर्देश-
पराणि वचनानि सङ्गृह्यन्ते । राजनीती मन्त्रशक्तेः प्राधान्येन निरूपणाय 'सन्धिच'
इत्यस्मिन् प्रकरणे 'मन्त्रयिमर्श' इत्येकम् उपप्रकरणं पार्थक्येन कृतम् । अतः
अत्र शक्तित्रयरूपेण मन्त्रशक्ते यत्र समावेशं तानि एव वचनानि 'शक्तित्रयम्'
इत्यस्मिन् उपप्रकरणे सङ्गृह्यन्ते । तिसृभिः शक्तिभिः एव राज्ञा सर्वं कार्यं साधितं
भवति इति एतन्निर्देशकानि सदृशाकाराणि बहूनि वचनानि वर्तन्ते । 'सर्पस्य
शिरोरत्नमिव अतिथे शक्तित्रयम् अपक्रष्टु कोऽपि समर्थं न बभूव । अतिथिस्तु
रात्र्यभ्य तदेव शक्तित्रयम्, अयस्कान्तः लोहम् इव, विनायासमेव अपकृष्टवान्'
(रघु० १७-६३) इति वर्णनेन अतिथे प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीना बलम्, अन्यनृपाणां
प्रभुमन्त्रोत्साहशक्त्यपेक्षया अधिकतरम् आसीत् इति स्पष्टं जायते । तथैव 'दशरथ-
तिसृभिः भार्याभिः सेव्यमानः तथैव तिसृभिः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिभिः सेव्यमानः'
(रघु० ९-१८) इत्यत्र, तथैव 'त्रिसाधना शक्तिः अक्षयम् अर्बम् इव शचीसमा
सुदक्षिणा सुमुहुते पुत्र (राजानं रघुम्) असूत' (रघु० ३-१३) इत्यत्रापि वैभवप्राप्तये
अक्षय्यार्थप्राप्तये च शक्तित्रयम् एव मूलम् इति स्पष्टम् आविष्कृतम् । 'प्रभुशक्ति-
बलात् एव स एकोऽपि अज नैकान् नृपतीन् वशम् अनयत्' (रघु० ८-१९)
इत्यनेन क्रमतः प्रायम्यम् इव, शक्तिषु प्रभुशक्ते प्राधान्यम् अपि वर्तते इति अत्र
सम्यक् ससूचितम् । यात्रार्थं दिग्विजयाय वा प्रस्थातुवामाना विजिगीषूणां नृपाणां

सरितः कुर्वती गाधाः पयश्चास्थानकर्दमान् ।

यान्नायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं सरद् । -रघु० ४-२४

नीतिचतुष्टयम् ७

ते चतुर्थसहितास्रयो बभूवुः सूनवो नववधूपरिग्रहाः ।

सामदानविधिभेदनिग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ -रघु० ११-५५

सुराज इव दन्तैर्मग्नदेत्यासिधारेः

नय इव पणवन्धव्यक्तयोर्गौरुपायैः ।

हरिरिव मुगदीर्घदोर्मिरंशैस्तदीयैः

पतिरवनिपतीनां तैश्चकारो चतुर्भिः ॥ -रघु० १०-८६

तस्मै निशाचरैश्चर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।

काले खलु समारब्धाः फलं वध्नन्ति नीतयः ॥ -रघु० १२-६९

सौमित्रिणा साधरजेन मन्दमाधूतबालव्यजनो रघस्य ।

धृतातपत्रो भरतेन साक्षादुपायसङ्घात इव प्रवृद्धः ॥ -रघु० १४-११

शक्तित्रयस्य साहाय्यम् एव अपेक्ष्यते इत्येतत् 'शक्तेः प्रथमं राजानं रघुं सरद् यात्रायै चोदयामास' (रघु० ४-२४) इत्यत्र स्पष्टम् उक्तम् । अतः सर्वे अपि नृप-विशेषतः च विजिगीषुभिः प्रभुमन्त्रोत्साहसहितमभ्यर्च्यैः एव भाव्यम् इति अनेन प्रकरणेन ज्ञातुं शक्यते ।

७ 'नीतिचतुष्टयम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे प्रमिद्वानां 'साम-दान-दण्ड-भेद' इत्यास्यानां चतसृणां नीतीनां निवेक्षणानि वचनानि अत्र सङ्गृह्यन्ते । रामलक्ष्मणभरतगनुज्या चत्वारः मूर्तिमन्तः साम-दानविधि-भेद-निग्रहा इव बभूवुः इति (रघु० ११-५५) इत्यत्र प्रवटीकृतम् । 'पणवन्धेन नाम साम्ना एव ज्ञातोपयोगेन चतुर्भिः नीतिभिः इव, चतुर्भिः कुमारैः स राजा दशरथः शत्रुभे' (रघु० १०-८६) इत्यत्र उक्तम् । योग्यकाले एव समारब्धाः सामदानादयः नीतयः फलं वध्नन्ति; अत एव राघवः तस्मै विभीषणाय रावणराज्यदानं प्रतिशुश्राव ।

गुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः ।

उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिः चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव ॥ -रघु० १८-१५

इति क्रमात्प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।

आ तीर्यादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥ -रघु० १७-६८

पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः साम्परायिकः ।

तस्य दण्डयतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशियत ॥ -रघु० १७-६२

वैतालिकः— दिष्ट्या दण्डेनैवारिशिरःसु वर्तते देवः ।

-मालविका० अ० ५, पृ. १३१

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ -रघु० ४-८

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अभ्यर्थकामौ तस्यास्तां घर्म एव मनीषिणः ॥ -रघु० १-२५

समतया घसुवृष्टिसिर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ।

अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ -रघु० ९-६

(रघु० १२-६९), चतुर्दशे सर्गे अपि 'चतुर्णां भ्रातृणा प्रवृद्धः साक्षाद् उपाय-
सङ्घात इव' इत्यनेनापि चतसृणा नीतीना स्थाने स्थाने सहेतु वैशिष्ट्यं बोधयति ।
'अस्खलितैश्चतुर्भिः उपक्रमैः स अहीनगु राजा चतुर्दिगीशः बभूव' (रघु०
१८-१५) इत्यत्र 'उपक्रम' शब्देनापि सामादिनीतीनामेव बोधः । दण्डनीतेः
पार्यवयेन वैशिष्ट्यपूर्वं प्रतिपादनावसरे 'तस्य दण्डवत अतिथे. दण्डः स्वदेहाद् न
अभियत' (रघु० १७-६२) इत्यत्र, तथैव 'दिष्ट्या दण्डेनैव अरिशिरस्सु वर्तते
देवः' (मालविका. ५ पृ० १३१) तथा च 'नातिशीतोष्ण दक्षिण. नभस्वान् इव
रघु युक्तदण्डतया सर्वस्य मनः आददे' (रघु० ४-८), 'स्थित्यै एव दण्ड्यान्
दण्डयतः' (रघु० १-२५) तथा च 'अत्यन्त वात्पदस्याया' एव सः सुदर्शन.
श्रुतवृद्धयोगात् दण्डनीतेः फलानि अन्वभूत्' (रघु० १८-४६), इत्यादिषु वचनेषु
राजा मूलाधारभूतायाः दण्डनीते. महत्त्वप्रतिपादकानि वचनानि सप्रयितानि ।
उत्तमसूत्रित्वेन स्यात्, 'केवला नीति. प्रयुक्ता सती कातयम् आविष्टत भवति,

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्बत्नी प्रजावती ।

सुतावसूत सम्पन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ -रघु० १५-१३

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।

सर्वाणि तावच्छ्रुतवृद्धयोगात्फलान्युपायुङ्क्त स दण्डनीतेः ॥

-रघु० १८-४६

कातर्यं केषला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाम्भ्यामन्वियेष सः । -रघु० १७-४७

पाद्गुण्यम् ८

पणवन्धमुखान् गुणानजः पटुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम् ।

धुरन्ध्रजयद्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ -रघु० ८-२१

■ गुणानां फलानां च पण्णां पण्मुखविक्रमः ।

यस्य विनियोगज्ञः साधनीयेषु यस्तुषु ॥ -रघु० १७-६५

सा मूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमायामुदपादि भव्या ।

सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां नीताधिवोत्साहगुणेन सम्पत् ॥

-कुमार० १-२२

तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः कूरे प्रतिहतक्रियाः ।

वीर्यवन्त्यीवघानीव विकारे सांनिपातिके ॥ -कुमार० २-४८

‘वैजयंती’ शीघ्रं आधिपत्यं धेत् तत् दशवदचेष्टितं नाम पादवती प्रवृत्तिर्योषयनि,
(रघु० १७-४७) इत्यत्र नीतिशब्दः गामदाननोष्यो. धोषयः, शीघ्रं-तस्मिन्
दण्डनेदयो योषयः इति ।

८ ‘पाद्गुण्यम्’ इत्यस्मिन् उपक्रमरूपे (१) कण्ठि, (२) निष्ठः
(३) पानम्, (४) ज्ञानम्, (५) द्रव्यम् (६) आश्रय इति षण्णां गुणानां
वर्णनपरानि येषानि सप्रवृत्तानि । अतएव एतेषाम् एव षण्णां गुणानाम् ‘पाद्गुण्यम्’

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सद्रूपकारफलां श्रियमर्थिनः ।

अभिययुः सरसो मवुसम्मृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः ॥ -रघु० ९-२७

शक्येऽप्येवाभयघात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाभ्यःप्रार्थी दवानलः ॥ -रघु० १७-५६

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलाबलम् ।

ययावेभिर्वलिष्ठश्चेत्परस्मादास्त सोऽन्यया ॥ -रघु० १७-५९

राजा—वाहतक, किं प्रतिपद्यते वैदर्भः ।

अमात्यः—देव, आत्मविनाशम् ।

राजा—लिखितं निदेशं श्रोतुमिच्छामि ।

अमात्य—इदं तद् लिखितम् ।— “पूज्येनाहमादिष्टः ‘भवतः पितृव्यपुत्रः कुमारो माघवसेनः प्रतिश्रुतसम्बन्धः ममोपान्तिकमागच्छन्नन्तरा त्वदीयेनान्तपालेन अवस्कन्ध गृहीतः । स त्वया मदपेक्षया सफलत्रसोदर्यः मोक्षयितव्यः’ इति । तत्र वो न विदितं यत्तुल्याभिजनेषु भूमिहरेषु राज्ञां प्रवृत्तिरीदृक् । अतोऽत्र मध्यस्थः पूज्यो भवितुमर्हति ।”.....

अथ अवश्यमेव माघवसेनः प्रतिमोक्षयितव्यः । श्रूयतामभिसन्धिः—

मौर्यसचिवं विमुञ्चति यदि पूज्यः संयतं मम श्यालम् ।

मोक्षता माघवसेनं ततोऽहमपि बन्धनात्सद्यः ॥

मालविका० १-७

पूर्वकम् उपाययोजनया, सर्वदा राज्ञा सावधानेन प्रवर्तनीयम् इति ‘पणबन्धमुखान् गुणान्’ -रघु० ८-२१ ‘॥ अतिथिं पण्णा गुणाना बलाना च विनियोगज्ञ वमूव’ -रघु० १७-६७ इत्यादिभिः स्पष्टमुक्तम् । मालविकायामपि ‘यातव्यपक्षे स्थितस्य वैदर्भस्य प्रकृत्यभिज्ञत्वं प्रतिकूलचारित्वं च स्पष्टमुक्तम् । तथा च चतसृभिः नीतिभिः

राजा—(सरोपम्) कथं कार्यविनिमयेन मयि व्यवहरति अनात्मज्ञः ।

वाह्यतः, प्रकृत्यमित्रः प्रतिकूलचारी च मे वैदर्भः । तद्यातव्यपक्षे

स्थितस्य पूर्वं सङ्कल्पितमुन्मूलनाय वीरसेनप्रमुखं दण्डचक्रमाज्ञापय ।

मालविका० १-पृ. १८

इत्यमाराध्यमानोऽपि ह्रिन्नाति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ -कुमार० २-४०

पद्मि गुणं च सम्यक्ता सती एव धी सदुपकारफला भवति इति ' -रघु०

१-२७ अत्र सम्यक् ससूचितम् । पणवन्धसाह सन्धी रुड ।

४ कोशः

करादिः

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसङ्ग्रहः ।

अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्दते ॥ -रघु० १७-६।

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ -रघु० १-१८

खनिभिः सुपुवे रत्नं क्षेत्रैः सस्यं वनेर्गजान् ।

दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ -रघु० १७-६६

सप्तसु राज्याङ्गेषु काशस्य चतुर्थम् नाम मध्यम स्थानम्, शरीरे 'प्राणा' इति सूचितम् । देहलीदीपन्यायेन पूर्वस्मिन् अङ्गत्रये उत्तरे च अङ्गत्रये सममेव उप-
कुर्वन् अयं 'कोपधिभागः' राज्याङ्गानां मूलधारभूतो भवति । भारतीयराजनीती
राजभिः क्रियमाण कोपपूरण सर्वथा साध्यत्वेन अभिमतं न आसीत्, इति एतत् एव
कालिदासीपवादमयात् ज्ञातुं शक्यते । एतदुपवृहणार्थम् एव 'अतिधे' राज्ञः अर्थ-
सङ्ग्रह 'कोशेन आश्रणीयत्वम्' इति हेतुना एव कृतं आसीत् (रघु० १७-६०)

राज्ञः दिक्षीपस्य अर्थकामो धर्मो एव आस्ताम् (रघु० १-२५) 'इत्यादिना कालि-
दासेन अर्थविभागस्य गौणत्वं प्रतिपादितम् । सप्तसु अपि उपरितनेषु सिद्धान्तभूतेषु
धर्मेण, अर्थसङ्ग्रहविषये कोपरेक्षणविषये वा नृपतिना निरपेक्षेण, उदासीनेन वा न
भाव्यम् इति एतत् प्रदर्शयितुम् एव, 'स अर्थकामाभ्यां धर्मं न ववाधे, धर्मो च
अर्थकामौ न ववाधे, कामेन वा अर्थं न ववाधे, (रघु० १७-५७) 'रामचन्द्र धर्मार्थ-
कामेषु समा वृत्तिं प्रपेदे, (रघु० १४-२१)' इत्यादीनि विशिष्टसिद्धातप्रतिपादकानि
वचनानि कालिदासेन सङ्ग्रहितानि ।

(१) करादि —कोपे अर्थसङ्ग्रहं तावत् प्रजाभ्यः कररूपेण गृह्यमाणेन धनेन
एव प्राधान्येन आसीत् इति 'स ताभ्यः बलिमग्रहीत्' (रघु० १-१८) इत्यादिना
ज्ञायते । प्रजाभ्यः स्वीक्रियमाणं करश्च अजितवित्तस्य सस्यस्यच पञ्चाशत्पेण आसीत्
इति 'पञ्चाशमुर्व्या इव रक्षितायाः (रघु० २-६६)' तान्युन्मूल्यपञ्चादिकं संकतामि

ते सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैरभ्युच्छिताः कर्मभिरप्यवन्धयैः ।

अन्योन्यदेशप्रविगागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ -रघु० १६-२

वतसस्य होमार्घ्यविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।

कवस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं पष्टांश्चमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥

-रघु० २-६६

तपो रक्षन् स विष्णोर्म्यस्तत्करोम्यथ सम्पदः ।

ययात्त्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् ॥ -रघु० १७-६५

निर्धर्यते यैर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।

तान्युच्छपष्टाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्षजलानि कश्चित्

-रघु० ५-८

विदूषकः- नीवारपट्भागमस्माकमुपहरन्तिवति ।

-शाकु० अ० २; पृ० ७६

यदुत्तिष्ठति वर्णैभ्यो नृपाणां क्षयि तत्फलम् ।

तपःपट्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ -शाकु० २-१३

(रघु० ५-८), 'नीवारपट्भागमस्माकमुपहरन्तु (शाकु० २-७६)' आरण्यका तपसः पट् भाग ददति (शाकु० २-१३) 'वर्णैरपि षडंशभाक् चक्रे (रघु० १७-६५) इत्यादिवचनं स्फुटीभवति । अतिथिः 'एतिभि रस्नम् अलभत, इनेभ्यः गजान्- गजरूप धन लेभे, क्षेत्रेभ्य सस्य च प्राप (रघु० १७-६६) एभि वचन- राजां मूलपत्रस्य प्राप्तिविषये सामान्यत ज्ञान भवति । मूलधनेषु यया सत्त्वाना, रत्नानां च अन्तर्भावः तथैव गजानामपि अन्तर्भाव आसीत् इति 'सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैः (रघु० १६-२)' इत्यनेन अपि स्पष्टं ज्ञातं भवति । प्रायः तपस्विभ्यः नीवारादि- वस्तीर्षजलानां प्राप्तिविषये सामान्यत पट् भागः नृपे याह्यः, इत्येतत् 'उच्छपष्टाङ्कित- सैकतानि (रघु० ५-८) नीवारपट्भागमुपहरन्ति (शाकु० २ पृ. ७६) इत्यादिभि- वचनै- ज्ञातुं शक्यते । तथैवैवम् परमपामिह, राग्यहर्षाणि कुतल, दुष्पन् 'अक्षय्यम्' तपः पट् भागम् आरण्यका न ददति (शाकु० २-१३)' इति उक्त्या तपस्विभ्यः नीवारादिपट्भागं आ-मन अनुन्मुक्ता प्रकटयति ।

सामन्तेभ्यः अग्रहार-बलिरूप-करादिः^२

तेषां सदश्वभूयिष्ठा तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशुःशश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ -रघु० ४-७०

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ -रघु० ४-४३

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ -रघु० ४-८४

तमीशः कामरूपाणामस्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरोध येः ॥ -रघु० ४-८३

निर्वशधनम्^३

राजाः—(अनुवाच्य) कथम् । सहस्रद्वयवहारी सार्यवाहो धनमिश्रो नाम
नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी ।

२. सामन्तेभ्यः अग्रहारबलिप्राप्ति—इत्यस्मिन् उपप्रकरणे अग्रहाररूपेण, उपदारूपेण, साक्षात् कररूपेण वा, जितेभ्यः शत्रुभ्यः स्वसामन्तभाव प्रापितेभ्यश्च यद् द्रव्यादि नृपैः कोशे सञ्चीयते स्म, तद्विषयकाणि वचनानि अत्र सङ्गृहीतानि । यथा गजानां मूलधनत्वम् उपरि प्रतिपादितम्, तथैव अश्वानामपि कररूपेण उपदारूपेण वा स्वीकार उदानीन्तनैः राजभिः क्रियते स्म इति एतत् 'सदश्वभूयिष्ठाः तुङ्गाः द्रविणराशयः, उपदारूपेण सामन्तेभ्यः रघुणा लब्धा. (रघु० ४-४३) ' 'भिन्नकटैः नामैः, कामरूपाणाम् ईश. रघु भेजे (रघु० ४-८३) ' इत्याद्युदाहरणं जायते । 'रघुः महेन्द्रनाथस्य श्रियं जहार, न मेदिनीम् (रघु० ४-४३) ' 'कामरूपेश्वरः रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्चं (रघु० ४-८४) ' इत्यादिभिः उदाहरणैः साक्षात् धनम् एव स्वीकृतम्, भूभागस्य तु हेतुपुर सरं तेन रघुणा सामन्तेभ्यः स्वीकारः न कृतः इति अभिव्यज्यते ।

३. 'निर्वशधनम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे सन्ततिविच्छेदेन निरबलम्बानां कुलानां सम्पदः राजानम् उपतिष्ठन्ति इत्येतत्—'अनपत्यश्च किल तपस्वी, अतः तस्य अयंसञ्चयः राजगामो (शाकु० ६, पृ. २९९) ' इत्यनेन ज्ञातुं शक्यते ।

राजगामी तस्यार्थसंचय इत्येतदमात्येन लिखितम् । बहु-
धनत्वात् बहुपत्नीकेन तत्रभवता भवितव्यम् । विचार्यतां यदि
काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात् ।

—शाकु० ६, पृ. २१९

राजाः—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य) एवं मोः सन्ततिच्छेदनिरवलम्बानां
कुलानां मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते
पुरुषंशश्रीरकाले श्वोत्तबीजा भूरेवं वृत्ता ।

प्रतिहारीः— देव, इदानीमेष साकेतस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निर्धूतपुंसवना
जायास्य श्रूयते ।

राजाः—ननु गर्भः पित्र्यं रिक्थमहंति । गच्छ । एवममात्यं ब्रूहि ।
—शाकु० ६, पृ. २२०

कोशनिरभिलाषित्यम्^४

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनानुरः ।

अगृध्नुराददे सोऽर्धमसक्तः सुखमन्वभून् ॥ —रघु० १-२१

स विश्वजितमाजहे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां कारिमुचामिथ ॥ —रघु० ४-८६

४. 'कोशनिरभिलाषित्यम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे विविधैः उपायैः सम्याग्धैः
यदै, कृते च कोशमन्त्रये राजा तत्र निरूपेयानां उत्तिरेव इष्टा इत्येतत् प्रतिपादयितुं
'स अगृध्नु सन् अर्धमाददे (रघु० १-२१) इत्यत्र उक्तम् । किञ्च सम्यादिनाम्प्य
कोशस्य विनियोगः दानादिभ्येन, प्रजासु एव पुन पुन वर्तव्य इत्येतत् 'सर्वस्व-
दक्षिणम्' (रघु० ४-८६) 'निशेषविद्याणित्तानाजानम्' (रघु० ५-१) इत्यादिभिः
वचनैः जानु एवयते । तथैव 'आदानं हि विसर्गाय' (रघु० ४-८६) इत्यनेन नृपैः
सन्निवृत्तानां कोशानां विनियोगं कर्तव्यं समीचीनतया प्रतिपादितम् ।

५ राष्ट्रम्

प्रदेशः सीमा च'

राजराक्षितव्यानि तपोधनानि नाम । -शाकु० १-२०

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्रीम् ।

एकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रशुबाहुर्मुनाक्ति ॥

आशंसन्ते सुरयुवतयो बद्धवैरा हि दैत्यैः ।

अस्याधिज्ये घनुपि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥ -शाकु० २-१५

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ -रघु० १-५

स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ -रघु० १-३०

पृथिव्याः यः शरणं सः तव समीपे वर्तते । -शाकु० ३, पृ १०६

१. प्रदेशः 'स्वाम्यमात्य' इत्यत्र राष्ट्रशब्देन, पञ्चमेन राज्याङ्गेन विशिष्टः भूभाग एव अभिमतः, यत्र राजा स्वकीय राज्य प्रचालनीयम् तत्र भूखण्ड प्रदेश वा लक्ष्यीकृत्य अत्र यानि वचनानि सङ्ग्रहितानि । अनेन एतत् ज्ञातं भवति यत् अन्येषां पण्णामपि राज्याङ्गानाम् अयं विभाग 'अधिकरणरूपेण आधारभूतः इति । तेषां विजिगीषुणा राजा राज्यस्य प्रदेशं तावत् चतुसमुद्रवलयाद्विकृत इति 'आसमुद्रक्षितीशानाम् (रघु० १-५)' 'वेलावप्रवलया, परिखीकृतसागरा, (रघु० १-३०)' 'उदधिश्यामसीमा धरित्रीम् (शाकु० २-१५)' 'इत्यादिवचनं ज्ञातुं शक्यते । 'इक्ष्वाकूणामिव भूमिः सशैलवनकानना' इति रामायणं समानयन् कालिदासः, तपोवनगिरिगुहादीनामपि विषये राजा प्रभुत्वमाविष्करोति । 'अन्योन्य-देशप्रविभागसीमा ते लवादयः न व्यतीयुः (रघु० १६-२)' इत्यनेन परस्पर-

ते सेतुवार्तागजवन्धमुख्यैरभ्युचिताः कर्मभिरप्यवन्धैः ।
अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥

-रघु० १६-२

सुराज्य-निर्देशः^१

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्त्ररमूर्जस्वल्मात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रमिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमेन्द्रमाहुः ॥

-रघु० २-५०

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रतारमहसङ्कुलाऽपि व्योतिष्मती चन्द्रमसेव रात्रिः । -रघु० ६-२२

नृपविहीनराज्यावस्था^२

त्रिप्रोपितकुमारं तद् राज्यमस्तमितेश्वरम् ।
रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥ -रघु० १२-११

सहस्रार्पणं राज्यानि प्रजासुता राज्ञा, स्वस्वमीमापरिपालने अन्यसीमानतिक्रमे च प्रवृत्तिरयनेन सामान्यानां नृपाणां परिमितः भूभागः वर्णितो भवति ।

२. 'सुराज्यनिर्देशः' — 'राष्ट्र' इत्यस्मिन् प्रवरणे विविधानां राज्य-
शासनसंस्थाणां कल्पना का आमुन् इत्येतद्वर्णनानि वचनानि सङ्गृह्यन्ते । तत्र
सुराज्यान्वनामपि कृतम् 'अथ राज्यम् ऐन्द्रम् पदम् आहुः' (रघु० २-५०)
'अन्ये नृपाः कामं सन्तु, भूमिम् अनेन राज्ञा राजन्वतीम् आहुः, (रघु० ६-२२)
इति वचनेन कालिदासीयवाक्यमने यः सुराज्यकल्पनाया आविष्कारं भवति, त
मात्रो भवति ।

३. नृपविहीनराज्यावस्था—योन्यं साम्प्रतम् सर्वेषाम् अस्ति नीतिविदाम्
मास्तेत्येनं प्रतिपत्तः अराज्यवादः तस्य उत्पत्तेः, कालिदासीयवाक्यमने सुराज्यं उर-
राज्यो न भवति, किन्तु शान्तिरि अनुपपन्ने राष्ट्रम् का वा कल्पना भवति इत्ये-

स्वर्गामिनस्तस्य तमेकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।

अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवन्धकार ॥

-रघु० १८-३६

द्वैराज्यकल्पना ४

राजा— मीढ्रल्य । तत्रमवतोर्भ्रात्रोर्यज्ञसेनमाधवसेनयोर्द्वैराज्यमव-
स्थापयितुकामोऽस्मि ।

तौ पृथक् वरदाकूले शिष्टामुत्तरदक्षिणे ।

नक्तदिवं विभज्योभौ शीतोष्णकिरणाविध ॥ -मालविका० ५-१३

कञ्चुकी— विजयतां देवः । अमात्यो विज्ञापयति । अहो कल्याणी
देवस्य बुद्धिः । मन्त्रिपरिपदोऽप्येवमेव दर्शनम् । कुतः—

द्विधा विभक्तां श्रियमुद्वहन्तौ धुरं सदस्त्राविव सङ्ग्रहीतुः ।

तौ स्थास्यतस्ते नृपती निदेशे परस्परावग्रहनिर्विकारौ ॥

-मालविका० ५-१४

तत् अस्मिन् प्रकरणे उद्धृतं ' अस्तमितेस्वर राज्य द्विपामामिपता ययी (रघु०
१२-११) ' अनाथदीना प्रकृतीरवेक्ष्य (रघु० १८-३६) ' इत्यादिवचनं सम्यक्
जायते ।

४ द्वैराज्यकल्पना—इत्यस्मिन् प्रकरणे शासनसंस्थादृष्ट्या अत्यन्तं महत्त्व-
पूर्णानि वचनानि सङ्ग्रहितानि । मालविकाग्निमित्रे यज्ञसेनमाधवसेनयोः द्वैराज्यम्
अवस्थापयितुकामेन राज्ञा अग्निमित्रेण स्पष्टम् उक्तं यत्—' वरदाकूले तौ उत्तरेदक्षिणे
पृथक् शिष्टाम् ' इति (मालविका० ५-१३) । मन्त्रिभिरपि तत् सम्यक् अनुमतं
यत्—' द्विधा विभक्ता श्रियम् उद्वहन्तौ तौ परस्परप्रदेशविषये निरभिलाषौ सन्तौ
शासकत्वेन सदस्त्रौ धुरमिव स्थास्यत ' इति (मालविका० ५-१४) रघुवशे पञ्च-
दशे सर्गे अपि ' लक्ष्मण आत्मसम्मन्वो जङ्गद-चन्द्रकेतू वारापयप्रदेशस्य अधिपती
चकार (रघु० १५-३६) ' इत्यनेन द्वैराज्यकल्पनाया न स्पष्टमाविष्करणम् पर
ससूचनं वर्तते एव ।

अद्भुतं चन्द्रकेतु च लक्ष्मणोप्यात्मसम्भवौ ।

शासनाद्रघुनायस्य चक्रे कारापयेश्वरी ॥ -रघु० १५-३६

धर्मप्रधानराज्यसंस्था^५

स्थित्यै दण्डयतो दण्डयान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिण ॥ -रघु० १-२५

पतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोर्गती ॥ -रघु० ८-१६

दुदोह गां स यज्ञाय सत्याय मथत्रा दिवम् ।

राभ्यद्विनिमयेनोभौ दधत्तुर्भुवनद्वयम् ॥ -रघु० १-२६

राजा—मुखं, अन्यद्भागधेयमेतेषा रक्षणे निपतति, यद्वत्नराक्षीनपि

विहायाभिनन्द्यम् । पश्य,

यदुत्तिष्ठति वर्णभ्यो नृपाणा क्षयि तत्फलम् ।

तपःपट्टभागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः । -शाकु० २-१३

पुरुषार्थेषु समानता^६

पितुर्नियोगाद्भनवासमेन निस्तीर्य राम प्रतिपन्नराज्यम् ।

धर्मार्थकामेषु ममां प्रपेदे यथा तथेगारजेन वृत्तिम् ॥ -रघु० १४-२१

५ धर्मप्रधानराज्यसंस्था—चतुर्षु पुरुषार्थेषु प्रथमपुरुषार्थस्य शासनसंस्थायाः प्राणम्य वटुमि उदाहरणे ज्ञानं सन्त्यते । 'द्वितीयं यज्ञाय गा दुदोह (रघु० १-२६)' 'दिलीपस्य अर्थकामौ धर्म एव आस्ताम् (रघु० १-२५)' 'तन्म्विना रक्षणे अन्यद्भागधेय यद्वत्नराक्षीनपि विहायाभिनन्द्यम्' (शाकु० १-२३) इत्यादिभिः उदाहरणे राष्ट्रस्य रक्षणं प्राप्तायेन परम्परामतेन धर्मार्थकामेभ्यः कर्तव्यम् इति तैर्बोध्यते ।

६ पुरुषार्थेषु समानता—यथा धर्मस्यैव प्राधान्यं शासनसंस्थायां कालिदासेन उक्तम्, तथैव चतुर्णां पुरुषार्थानां समानता अपि प्रसङ्गादिबोधेन तेन प्रतिपादिता ।

न धर्ममर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ।

नार्यं कामेन कामं वा सोऽयं सद्यश्चिपु ॥ -रघु० १७-५७

स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गवान् ॥ -रघु० १०-८४

राज्य-सुखकल्पना*

राजा—सर्वः प्रार्थितमर्थमधिगम्य सुखी सम्पद्यते जन्तुः । राज्ञां तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव ।

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा ।

क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेवम् ॥

नातिश्रमापनयनाय न च श्रमाय ।

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ -शाकु० ५, पृ. १५७

‘धर्मार्थकामेषु रामचन्द्र समा वृत्तिं प्रपेदे (रघु० १४-२१)’ ‘अतिथिं त्रिपु अपि धर्मार्थकामरूपेषु पुरुषार्थेषु समानं सन् राज्यं दाशास (रघु० १७-५७) इत्यादिभिः पुरुषार्थानाम् समानस्थानम् शासनसत्त्वाविषयेऽपि साम्यम् च स्पष्टम् उक्तं भवति ।

७ राज्यसुखकल्पना—इति प्रकरणे केवलं राज्यस्य सम्यक्स्वरूपां विध्करणाय कालिदासेन उपवर्णितं शाकुन्तले वर्तमानं श्लोकम् उपनिबध्नुम् एव अत्र चदाहृतम् । राष्ट्रस्य शासने क्रियमाणे राज्ञा तु सुखं नास्ति एव, प्रत्युत तु संप्रधानमेव सत्, इति उपवर्ण्य कालिदास पुनः आह—राज्यं स्वहस्तधृतातपत्रमिव अतिश्रमापनयनाय न भवति तथा श्रमाय अपि न भवति । इति । शाकु० ५, पृ. १५७

६ दुर्गाः

दुर्ग-विशेषाः

दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोद्धुरपि द्विषाम् ।

न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्रिगुहाशयः ॥ -रघु० १७-५२

अस्ति देव्या वर्णावरो भ्राता वीरसेनो नाम ।

स भर्ता अन्तपालदुर्गे नर्मदाकूले स्थापितः ॥ -मालविका० १५ २२

अस्मिन् प्रकरणे राजा प्राञ्जरादिवेष्टितानां विशिष्टानां निवासस्थानानाम् धन्व-
दुर्गं-महीदुर्गं-अब्जदुर्गं-गिरिदुर्गादीनां वर्णनम् सङ्ग्रहितं भवेत् । तथा च मनु - ' धन्वदुर्गं
महीदुर्गमब्जदुर्गं वास्तवमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाधित्य वसेत्युदरम् ॥ ' इति ।
तथैव रत्नगोपायश्वेन सेनादिनिवेशार्थं सीमादो स्थापितानां मरक्षितानाम् दुर्गाणां च
वर्णनम् आवश्यकम् । परम् बालिदासीयवादमये एतादृशानां दुर्गाणां वर्णनपराणि
वचनानि अतीव अल्पानि उपलभ्यन्ते । तृतीयं य प्रकारं अस्माभिः अत्र सङ्गृहितं,
स ' राजधानी ' वर्णनात्मकः । राजधानीविषये सामान्यतः तदानीकाले वा कल्पना
आसीत्, राजधान्यां विद्याभ्यासानाम् श्रद्धापाणानाम् राजपर्यायानाम्, विहारोपवनानाम्
विलासिनीनाम् अभिसारिकादीनाम् च कीदृक् व्यवहार आसीत् इत्येतत्प्रदर्शनानि
वचनानि सङ्गृह्यन्ते । तानि च बहुत्र वैपुल्येन सम्पादयितुं शक्यन्ते, तथापि केवल
सामान्यज्ञानाय तेषाम् अत्र निर्देशः ।

१ ' दुर्गा ' - इत्यस्मिन् उपप्रकरणे धन्वादिवद्बिषदुर्गाणाम् उल्लेखपरम्
एकम् वचनम् वर्तते । इयं शत्रून् राट् समर्थस्यापि राज्ञः अग्निपे दुर्गाणि परं दुर्ध-
र्षाणि आसत् इति वर्णनेन राजा दुर्गस्य अत्यन्तम् आवश्यकतां बोध्यते । अपरान्तर-
न्यासेन एव बालिदासेन एतत् स्पष्टीकृतम् यत्-गङ्गाम्बन्दनममर्थस्य अपि गिहस्य
गिरिगुहासु निवासः न भीया अवति, किन्तु स्वभावा एव इति (रघु० १७-५२) ।
मालविकायां प्रथमेद्वये ' अन्तपालदुर्ग ' इति उल्लेख उपलभ्यते । अन्तरालो नाम
स्यस्य सामन्ताण्यस्य च गौमाविभागः, तत्र महता प्रयत्नेन स्थापितः दुर्गः, अन्तपाल-
दुर्गः । एतेन स्वराज्यसीमासुरक्षणार्थं तत्र तत्र भीमाविभागेषु दुर्गाणां मर्यापनं
कियते एव इत्येतत् स्पष्टं प्रतिपादितं भवति ।

राजधानीवर्णनम्*

तां शिल्पिसङ्घाः प्रमुणा नियुक्ताः तथागतां सम्भृतसाधनत्वात्
पुरं नवीचक्रुरपा विसर्गान्मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वाम् ॥

ततः सपर्यां सपशूपहरां पुरः परार्च्यप्रतिमागृहायाः ।

उपोषितैर्वास्तुविधानविद्धिः निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदय प्रविश्य ।

ययार्हमन्यैरनुजीविलोकं सम्भाषयामास यथाप्रधानम् ॥ -रघु० १६ ३८-४०

समीलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।

विवेश सौघोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ रघु० १४-१०

वेशमानि रामः परिवर्हन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।

वाप्यायमाणो बलिभिकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश । -रघु० १४-१५

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन् विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।

विलासिभिश्चाध्युपितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥

-रघु० १४-३०

या सैकतोत्सङ्गसुखोचिताना प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।

सामान्यधात्रीमिव मानसं मे सम्भावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥

सेयं मदीया जननीव तेन मान्येव राज्ञा सरयूर्धियुक्ता ।

दूरे वसन्त शिशिराविलेमां तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ -रघु० १३-६२, ६३

२ 'राजधानी' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राज्ञा निवासस्थानभूताया नगर्यां वर्णनपराणि वचनानि सङ्गृह्यन्ते । अस्मिन् उपप्रकरणे नवीनाम् एव कुशेन निर्मिताम् राजधानीम् प्रदग्न्त उपवर्ण्य, तदनन्तरं राज्ञः अमात्रे नगर्यां अवस्था कीदृशी भवति इत्येतत्प्रदर्शयानि वचनानि अत्र सङ्कलितानि । नवराजधानीनिर्मित्यवसरे शिल्पिसङ्घाणां चानुमंम्, वास्तु विधानं विदा विज्ञानं च चानुयंणं तैस्तैः राजभिः उपयोगाय प्रकल्पितं दृश्यते । रचनाविशेषं सोन्दर्याविष्कारं शिल्पिभिः ता ता राजधान्यः नवीकृता, तथैव राज्ञा सरदणदृष्ट्या अपि ते ते विशेषाः तत्र तत्र

तमव्रवीत्सा गुरुणानया या नीतिपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
 तस्या नुर सम्प्रति वीतनाथा जानीहि राजन्नाधिदेवतां माम् ॥
 वस्वौकसारामभिभूय साहं सौरज्यबद्धोत्सया विभूत्या ।
 समप्रशक्तौ त्वयि सूर्यवश्ये सति प्रपन्ना कर्णामवस्थाम् ॥
 -रघु० १६-९, १०

विशीर्णतल्पादशतो निवेशः पर्यस्तशीलः प्रमुणा विना मे ।
 निडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्य दिनान्तमुप्राणितमिन्नमेधम् ॥ -रघु० १६-१९
 निशासु भास्वत्कलनूपुराणा य सञ्चरोऽमूदभिसारिकाणाम् ।
 नदन्मुखोल्का विचितामिषामि स वाहते राजपथः शिवामि ॥
 -रघु० १६-१०

आस्फालित यत्प्रमदाकराग्रैर्मृदङ्गधीरध्वनिमन्त्रगच्छन् ।
 वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहत क्रोशति दीर्घिकाणाम्
 -रघु० १६-११

वृक्षेशया यष्टिनिवातमङ्गान् मृदङ्गशब्दापगमादलास्या ।
 प्रातादयोल्काहतशेषवर्द्धा क्रीडामयूरा वनवर्हिणस्त्रयम् ॥
 सोपानमार्गेषु च येन रामा निक्षिप्तवत्यश्वरणा-सरागान् ।
 सप्तो हत-यक्षुभिरसदिग्ध-याग्रे पद तेन निधीयते मे ॥
 चित्रादिषा पद्मनाभतीर्णा करेणुभिर्दत्तमृणालमङ्गा ।
 नखाङ्कुशाघात विभिन्नरुमा सख्यसिद्धप्रदं यद्वति ॥

प्रत्यापिता । 'शृङ्गापण राजपथ नीतिपौरा' विगाह्यमानां गरणं, विगाह्यमानां पौरां
 अष्टपुपितानि उदयमानां पवनं राम रेमे । (रघु० १६-३०) 'स्यरा' मन्त्रप्राया
 राजपथान्या वगैव यथा सामीप्यायन भवति तथा स मानस मन्त्र गताः यथाश्रीव
 गन्मावर्षति (रघु० १३-६२) श्व मन्त्र मनीषा जनना इव (रघु० १०-६३)
 इत्यादिपणन मन्त्राग्यान् पणितानां वदोविषाणां 'य वश्य' वाञ्छित्य, न वा वश्यम्
 आदरः, किन्तु स्वकीयपुत्र-स्वानुभूत्येन व्यवहारः तथावा रघुवर्षितानां राजान्-

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।
 स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गान्निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥
 कालान्तरस्यामसुधेषु नक्तमितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु ।
 त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥
 आवर्त्य शाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।
 घनैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥
 रात्रावनाविष्कृतदीपमासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
 तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥
 बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमनानुवन्ति ।
 उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥

-रघु० १६-१३....२१

तदर्हसीमा धसति विसृज्य मामभ्युपेतुं कुलराजधानीम् ।
 हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ -रघु० १६-२२

मानसिकी प्रवृत्ति 'इक्ष्वाकूणामिव भूमिः सशैलघनकानना' इति वाल्मीकि-
 वचनम् अनुसरति ।

नि सारितमूर्ते देवगृहस्य इव राज्ञाम् अभावे राजधानीषु अभिसारिकाणां
 स्थाने शिवानां प्रवेशः, प्रमदाकराणां स्फालितासु दीर्घिकासु महिषाणाम् अवगाहः,
 क्रीडामयूराणां स्थाने वनबहिणः, प्रासादेषु अभिरामाणाम् रमणीनां लाक्षारसार्द्राणां
 पदानां स्थाने व्याघ्रापदानां सनिवेशः, प्रासादस्तम्भेषु योषित्प्रतिमानां स्तनोत्तराणि
 नाम फणिना निर्मोकपट्टाः, विलासिनीभिः सदयम् आवर्जितासु लताषु बन्ध्यानां
 वानराणां निवासः, इत्यादिभिः विविधैः विस्तृतैश्च वर्णनैः राज्ञाम् अभावे अवस्था-
 भेदः समीचीनतया ज्ञायते ।

७ बलम्

सेनाविभागाः १

प्रतापोऽप्रे ततः शब्दः परागस्तदन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःरकन्धेव सा चमूः ॥ -रघु० ४-३०

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिण्यान्वितः ।

पङ्क्तिं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ -रघु० ४-२६

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।

द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव धानरैः ॥ -रघु० १२-७१

तु सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।

रसातलादियोन्मग्नं शेषं स्थमाय शाङ्गिणः ॥ -रघु० १२-७०

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमत्रैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ -रघु० ४-४०

अस्मिन् प्रकरणे सेनाविभागाणां निर्देशपराणि तथा युद्धविषयकाणि विविध-
प्रकाराणि वचनानि सङ्ग्रह्यन्ते । अत्र यथा युद्धपराणि वचनानि सङ्ग्रहितानि
तथा यन्मयुद्धकल्पनापराणि, शस्त्रविशेषवर्णनपराणि, ध्वजकेतुनिर्देशपराणि, विज-
यान्ते मधुपानादिरूपाणि वचनानि सङ्कलितानि । सप्तसु अङ्गेषु अन्तिमः अयं
विभागः ।

१ 'सेनाविभाग' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे चतुःस्कन्धाया सेनाया वर्णनम्
कृतम् । रघु० (४-३०) अत्र 'रथादि' इत्यनेन रथिका, साधिन, पदातय, गजा इति
चतुर्विधम् बलम् उक्तम् भवति । द्वितीयश्लोके रघु दिग्जिगीषया 'पङ्क्ति'
बलम् आदाय प्रतस्थे (रघु० ४-२६) इत्यत्र पङ्क्ति बलम् इत्यस्य
'मौलभृत्यादीनि बलानि' इत्यर्थः । तथा चोक्तम् 'मौल मृत्यु मुहूर्त्थेणोद्विप-
दाटविक बलम्' इति । पङ्क्तिबलेषु अथवा चतुरङ्गसेनासु यद्यपि अलक्ष्य-

ततो गौरीगुरुं शैलमारुहोहाश्वसाधनः ।

वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ -रघु० ४-७१

तत्र जन्यं रघोर्धौ पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्येपोततितानल्म् ॥ -रघु० ४-७७

वङ्गात्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भान् गङ्गाब्रह्मोतोऽन्तरेषु सः ॥ -रघु० ४-३६

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ । -रघु० ४-३८

सङ्ग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ -रघु० ४-६२

सर्वे बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटमेदिभिश्च ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन् प्रजहुर्युधि सर्व एव ॥ -रघु० ७-५९

सा केतुमालोपवना बृहद्भिर्विहारशैलानुगतवे नागैः ।

सेना रथोदारगृहा प्रयागे तस्याभवजङ्गमराजधानी ॥

-रघु० १६-२६

साधनानां नौकादीनाम् साक्षात् अन्तर्भावः न भवति, तथाऽपि 'रघुः नौसाधनोद्यतान् वङ्गान् उत्खाय' (रघु० ४-३६), इत्यत्र 'जलतरणसाधनेन सम्पन्नान् वाहनान् अजयत्' इति स्पष्टम् उक्तम् । तत्र रघोः समीपे यद्यपि नौकादीनि जलतरण-साधनानि न आसन्, तथापि बद्धद्विरदसेतुभिः सैन्यं स कपिशाम् अतरत् इत्युक्तत्वात् (रघु० ४-३८) सैनिकानाम् जलतरणे, गजानाम् अत्यन्त साहाय्यम् आसीत् इति स्पष्टं ज्ञायते । एतदेव च चतुर्विधसेनायाम् गजानां प्रथमस्थानस्य कारणम् । अत एव तत्र तत्र उक्तम् यत् 'सर्वे बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः' (रघु० ७-५९) इति । रथोदारगृहा सेना प्रयागे जङ्गमराजधानी अभवत् (रघु० १६-२६) इत्यनेन दिग्विजययात्रायाम् रथानां निवासस्थानसदृशः उपयोगः ज्ञातः भवति । वेतावटेषु सैनिकाश्वानाम् सततम् अवस्थानविधानात् "तं राजानं व्युपिताश्वम् आट्ट" (रघु० १८-२३) इति स्पष्टमेव समीचीनतया उक्तम् । अश्वसाधनः रघुः गौरीगुरुं शैलम् आरुह्य, तत्र

तस्यावसाने हरिदश्चामा पित्र्यं प्रपेदे पदमधिरूपः ।

वेलातटेपूपितसैनिकांश्च पुरात्रिदो यं व्युपिताश्वमाहुः ॥ -रघु० १८-२३

स बलानां गुणाना च पण्णां पण्मुखाविक्रमः ।

बभूव विनियोगज्ञः साधनोयेषु वस्तुषु ॥ -रघु० १७-६७

विजयान्ते मधुपानम्^२

साम्बुधीना दलैस्तत्र रचिताः पानभूमयः ।

नारिकेलासवं योधाः शात्रव च पपुर्यशः ॥ -रघु० ४-४२

विनयन्ते स्म तथोवा मधुभिर्विजयश्रमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ -रघु० ४-६५

अन्तःपुररक्षणम्^३

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।

प्रत्यप्रह्नीतपार्थिववाहिनीं ता भागीरथी शोण इवोत्तरज्ज्ञः ॥ -रघु० ७-३६

तस्य पार्वतीयं गणं धोर युद्धम् अभूत् (रघु० ४-७७) इत्यनेन तस्मिन् काले अपि गिरिगुहादिषु निवसता बभूवात्ता युद्धपद्धतिं अन्यादृशी एव आसीत् इति 'नाराचो-
त्क्षेपणीयादमनिष्पेक्षोपतितानलम्' इत्यनेन ज्ञायते ।

अथवा तदाप्रपि पाश्चात्त्यदेशात् सङ्ग्राहना आसन् इयेतत् पाश्चात्यै अस्त्र-
साधनै (रघु० ८-६२) इत्यनेन सम्पक् ज्ञायते । पर्वतादिषु च तेषामत्यन्तमुपयोगः,
इत्येतद् 'ततो गीरीगुहसौलभारराहास्वसायन' (रघु० ४-७१) इत्यत्र स्पष्टमुक्तम् ।

२ 'विजयान्ते मधुपानम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे नारिकेलासवपानस्य,
द्राक्षामधुपानस्य च वर्णनं वर्तते, युद्धे यः श्रमातिशयं अनुभूयते तत्परिहाराय मधु-
पानम् अथवा आसवपानम् तं विजतृभिः योद्धृभिः कृतम् तेन च विजयोग्यं तं
समानितं इति अत्र वर्णनम् ।

३ 'अन्तःपुररक्षणम्'—इत्यस्मिन् उपप्रकरणे साक्षान् युद्धे प्रारब्धे
स्वस्त्रीणां बालकादीनां च संरक्षणाय वा अपि योजनां वर्तय्या इति पठति तदानीं-

उदायुधानापततांस्तान् दृष्टान्प्रेक्ष्य राघवः ।

निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥ -रघु० १२-४४

धर्मयुद्ध-कल्पना

पतिः पदार्तिं रयिनं रयेशस्तुरङ्गसादी तुरगाधिरुद्धम् ।

यन्ता गजस्यापतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ -रघु० ७-३७

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्त रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ -रघु० ७-४७

राम पदातिमालोक्य लङ्केशं च बरूथिनम् ।

हरियुग्मं रथं तस्मै प्रणिधाय पुरन्दरः ॥

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः ।

देवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥ -रघु० १२, ८४-८५

तना दृश्यते । अजेन इन्दुमत्या रक्षणार्थं प्रधान सचिव स्थापयित्वा अनन्तर युद्धं प्रारब्धम्—'पितृ सचिवम् इन्दुमत्या रक्षार्थमादिश्य' (-रघु० ७-३६), तर्पणं रामः अपि दण्डकारण्ये रक्षोभि युद्धप्रारम्भात् प्राक् सीताया सरक्षणार्थं लक्ष्मणम् न्यवेशयत् (रघु० १२-४४) ।

४ 'धर्मयुद्धकल्पना'—समरे तुल्यप्रतिद्वन्द्वि युद्धम् इति प्रथम वर्ण्यते । तथा च प्रथमम् एव उक्तम्—'पति पदातिना सह एव, रथो रथेन एव सह, इत्यादि (रघु० ७-३७)' । 'प्रतिप्रहाराक्षमम् अन्यम् शत्रुम् भूय न जघान (रघु० ७-४७)' इत्यनेन तुल्यप्रतिद्वन्द्वित्वे एव युद्धम् इति धर्मयुद्धस्य स्वरूपम् सम्यक् आविष्कृतं भवति । 'राम पदातिनम् आलोक्य, लङ्केशं च रयिनम् आलोक्य इन्द्र रामाय रथं प्रेषितवान् । राम च जैत्र रथम् अध्यास्त (रघु० १२-८४, ८५)' इत्यनेन अपि धर्मयुद्धकल्पनाया आविष्कारः ।

अस्त्राणि^१

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविमक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्स्य यतः प्रयोक्तुः न चारिर्हि सा विजयश्च हस्ते ॥ -रघु० ५-५७

प्रियंवदाप्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।

गान्धर्वमस्त्रं कुसुमालकान्तः प्रस्थापनं स्वप्ननिवृत्तलील्यः ॥

-रघु० ७-६१

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान् वैदर्भि पश्यानुमता मयासि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥ -रघु० ७-६७

राजा— मोस्तिरस्करिणीगर्वित, मदीयं शस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । एष तमिन्
सन्दधे ।

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षति च द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः ॥ -शाकु० ६-२८

ततः स कृत्वा घनुराततज्यं घनूर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।

भारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजङ्गनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥

-रघु० १६-७७

विभूषणप्रभूपद्धारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशाभ्यतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिसञ्जहार प्रहेष्यनिर्वन्धरूपो हि सन्तः ॥ -रघु० १६-८०

५. 'अस्त्राणि' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे अस्त्रविधाया प्राप्तिं गुरा सकाशात् कथं वा भवति, अस्त्रस्य प्रयोगे सहारे च पृथङ्मन्त्राः वा कथम् उपयुज्यन्ते इत्येतत्-प्रदर्शकानि वचनानि अत्र निदिश्यन्ते ।

(१) गान्धर्वास्त्रम्—(रघु० ५-५७, ७-६१), (२) सौपर्णास्त्रम् (रघु० १६-८०), (३) शाकुन्मतास्त्रम्—(रघु० १६-७७), (४) ऐन्द्रास्त्रम् (रघु० १५-२२), (५) अस्त्रयन्धनम्—(नागपादा) (रघु० १२-७६), (६) ब्राह्मास्त्रम्—(रघु० १२-९७) (७) शयीकास्त्रम्—(रघु० १२-२३), (८)

ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।

सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ -रघु० १५-२२

तस्मिन्नास्यदिपीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।

आत्मानं मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥ -रघु० १२-२३

गरुडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः ।

दाशरथ्योः क्षणक्षेशः स्वप्रवृत्त इवामवत् ॥ -रघु० १२-७६

अमोघं सन्दधे चास्मै धनुष्येकघनुर्धरः ।

ब्राह्मणस्त्रं प्रियाशोकशल्यानिष्कर्षणीयधम् । -रघु० १२-९७

तद्वयोग्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुल्लम् ।

वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ -रघु० १२-९८

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्घादिपातयत् ।

॥ रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम् ॥ -रघु० १२-९९

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दत्तः ।

पुरा जनस्थानधिर्मर्दशङ्की सन्धाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥

-रघु० ६-६२

सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः सन्दधे धनुषि वायुदैवतम् ।

तेन शैलगुरुमध्यपातयत्पाण्डुपत्रमिव ताडकासुतम् ॥ -रघु० ११-२८

वायुदैवताख्यम्- (रघु० ११-२८) इति, प्राधान्येन एतानि अस्त्राणि अत्र तड-
गृहीनि । तत्तेषाम् अस्त्राणाम् प्रभावाः च अत्र विस्तरेण वर्णिताः मुलभूतया ज्ञातुं
शक्यन्ते । एकस्य अस्त्रस्य प्रयोगात् अनन्तरम् तत्परिहाराय अन्यस्य अस्त्रस्य उपयोगः
कृतः इत्येतत् उपरि निर्दिष्टं वचनैः ज्ञातुं शक्यते । एषु सर्वेषु अपि अस्त्रेषु 'ब्राह्मास्त्र'
स्य निर्देशः अमोघास्त्रम् इति कृतः तदेव च प्रचानम्- (रघु० १२-९७) इति अत्र
ज्ञायते । शस्त्रप्रभावापेक्षया च अस्त्रप्रभावः अधिकतरः इति उपरितनयनं ज्ञायते ।

शस्त्रविशेषाः तत्प्रभावश्च^६

मह्नापवर्जितेस्तेषां शिरोभिः स्मश्रुर्लेहीम् ।

तस्तार सराव्यासैः स क्षौपटद्वैरिव ॥ -रघु० ४-६३

अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे ।

हता वैवस्वतस्येव कूटशास्त्रमलिमक्षिपत् ॥ -रघु० १२-९५

राघवो रथमप्राप्तां तामाशां च सुरदिपाम् ।

अर्धचन्द्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम् ॥ -रघु० १२-९६

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।

शरोघ संमूलीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ -रघु० १५-१७

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम् ।

यत्रोपलटलैरन्यमन्त्राण्यपुः सुरदिपाम् ॥ -रघु० १२-८६

साक्षात् सट्प्रामवर्णनम्^७

नदासु त्र्येण्यविमान्यबाधो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।

याणाश्चरेरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापमृतः शशंसुः ॥ -रघु० ७-३८

६ 'शस्त्रविशेषा तत्प्रभावाश्च' इत्येतस्मिन् उपप्रकरणे विविधानाम् शस्त्राणाम् निर्देशा, उपयोगाः च दृश्यन्ते । एषु प्रयुक्ताः (१) 'मह्ना' (रघु० ४-६३) (२) शतघ्नी (रघु० १२-९५) (३) अर्धचन्द्रमुखयाणाः (रघु० १२-९६), (४) शूलः (रघु० १५-१७) (५) 'घनुष्य-बाण-असि-दत्तादयः च कालिदासेन उद्धृता शस्त्रविशेषा । अत्रापि समानशस्त्राणाम् एव अस्त्रवत्, एतस्य शस्त्रस्य प्रयोगं विममाने अन्येन तस्य उपरि अन्यस्य शस्त्रस्य उपयोग (रघु० १२-१५-१६) अत्र ज्ञानु शक्यते । शस्त्रविशेषाणां प्रभावो ना भवतु इत्येतदर्थं तनुच्छद-रुच-चर्म-दम्पादय शरीराच्छादनधराणि रक्षासाधनानि अपि तत्र तत्र निर्दिष्टानि ।

७. 'साक्षात् सट्प्रामवर्णनम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे समराट्टपणे मीनरात्रा व्यपहरादिव ज्ञापने । 'संनिर्ग' स्वस्वकुलानां पारिवर्तना जवपोष विमने स्म,

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाकणितेन नागः ।

स्वभर्तृनामग्रहणाद्भूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ -रघु० ७-४१

प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्या यन्तृनुपालभ्य निवर्तिताम्बान् ।

यैः सदिता लक्षितपूर्वकेतुंस्तानेव सामर्पतया निजधनुः ॥

-रघु० ७-४४

तनुत्पजां धर्मभृतां विकोशैर्वृहत्सु दन्तैष्वसिभिः पतद्भिः ।

उद्यन्तमग्निं शमयाम्बभूवुर्गजा विविग्नाः करशीकरेण ॥ -रघु० ७-४८

अन्योन्यसूतोन्मथनादमृतां तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ।

व्यम्बौ गदाव्यायतसम्प्रहारौ भग्नानुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ ॥

-रघु० ७-५२

ततो धनुष्कपर्णमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।

तस्यै ध्वजस्तम्भनिपण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ -रघु० ७-६२

रथी निपङ्गी कवची धनुष्मान् दृतः स राजन्यकमेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्भूतमिघार्णवाम्भः ॥ -रघु० ७-५६

शोणितैस्तेन शिलीमुखमग्निर्निक्षेपिताः केतुपुं पार्थिवानाम् ।

यशो हतं सम्प्रति राघवेण न जीवितं नः कृपयेति वर्णाः ॥

-रघु० ७-६५

शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।

निमीलितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ -रघु० ७-६४

इति एतत् (रघु० ७-३८, ४१) इत्यत्र अजस्य युद्धवर्णनावसरे विस्तरेण वर्णितम् ।

सूतस्य नाशे स्वयम् एव सूतत्वम् सम्पादनीयम्, आयुधेषु भग्नेषु सत्सु, बाहुभ्यामेव युद्धम् निर्वर्तनीयम्, परम् युद्धात् न परावर्तनीयम् इत्यादि (रघु० ७-५२) इत्यादिषु स्थलेषु सम्यक् वर्णितम् । मध्ये मध्ये यथा जयघोष तथैव जयप्राप्त्यनन्तर शङ्ख-
निनादः आसीत् इति (रघु० ७-६३-६४) इत्यत्र सम्यक् वर्णितम् । साक्षात्समर-
प्रसङ्गे अपि शत्रूणां शरीरनाशपेक्षया यत्तत्तत् अपहरणम् एव वरम् इति एतत्

ततः प्रियोपात्तरसेऽपरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ।

तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन् यशो मूर्तमिवावभासे ॥ -रघु० ७-६३ म. म.

कूटयुद्धम्

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन् सन्मार्गयोधिनि ।

भेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयधार्धार्यगामिनी ॥ -रघु० १७-६९

यः मुवाहुरिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विमसर्प मायया ।

तं क्षुप्रशकलीकृतं कृत्वा पत्रिणां व्यमज्जदाश्रमाद्वहिः -रघु०

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवी ।

जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रवासक्षणविभित्तः -रघु० १२-५३

अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।

सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत् ॥ -रघु० १२-५५

‘यगो हृत सम्प्रति राघवेण न जीवितं न कृपयेतिवर्णा । (रघु० ७-६५) ’ इत्यत्र सम्पक् उपतम् ।

८. ‘कूटयुद्धम्’ अस्मिन् उपप्रकरणे कूटयुद्धेन-मायया वा शत्रून् वञ्चयित्वा विजयप्रीतिं सम्पादनीया इत्येतदर्थकानि वचनानि अत्र सङ्ग्रहयन्ते । ‘कूटयुद्धज्ञानम् अत्यन्तम् आवश्यकम्, परम् प्रवृत्तिं तु धर्मयुद्धेन एव भवतु’ इति एतत् (रघु० १७-६९) इत्यत्र सम्यक् प्रदर्शितम् । मायाप्रवृत्तिविषये रक्षसाम् एव वर्णनं प्रायः तत्र तत्र समुपलभ्यते । शाकुन्तले पक्षे अश्वके राज्ञः उक्तिः - ‘ओ तिरस्करीणी-गर्धित, मदीम दास्य त्वा द्रक्ष्यसि’ इति (शाकु० ६-२८) । अत्र तिरस्करिण्या उपयोगः अपि कूटयुद्धसदृश मायाप्रकारः वा इति स्पष्टं भवति । मायया इतस्तत्र सञ्चरणम् (रघु० ११-२९), मृगादिरूपेण परेषां वञ्चनम् (रघु० १२-५३), प्रथमम् कोविलादिसदृश मञ्जुल ध्वनिं अनन्तरम् शिवादिवात् घोरं स्वनं (रघु० १२-३९), जीवति अवि दानो सञ्चरणं सञ्जातम् इति दर्शयितुं तन्निष्ठम्

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।

शिवाघोरस्वनां पश्चाद्वबुधे धिक्कृतेति ताम् ॥ -रघु० १२-३९

ध्वजकेतवः १

पद्मानुत्थाय तरसा नेता नीसाधनोद्यतान् ।

निचलान् जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ -रघु० ४-३९

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्य प्राचीनबर्हिषा ।

अद्वितानिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ -रघु० ४-२८

अयोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।

कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास बली वलानि ॥ -रघु० १६-३७

यन्ता हरेः सपदि संहतकार्मुकज्यम्

आपृच्छ राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।

नामाङ्करावणशराङ्कितकेतुयष्टिम्

ऊर्ध्वं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥ रघु० १२-१०३

ततो धनुर्ध्वजमूढहस्तमेकासपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।

तस्यौ ध्वजस्तम्भनिपण्णदेहं निद्राविचेयं नरदेवसैन्यम् ॥ -रघु० ७-६२

प्रदर्शितम् (रघु० १२-७४) इत्यादिभि बहुभि उपायै मायाविरूपाणाम् प्रवटनं दृश्यते ।

१ 'ध्वजकेतवः'—इत्यस्मिन् उपप्रकरणे ध्वजानां केतूनां च निर्देशपराणि वचनानि सदगृह्यन्ते । सेनासु प्रतिसैनिकम् ध्वजं अबधा केतुं आसीत् इत्येतत् 'कुल-ध्वजं तान् चलध्वजान् (रघु० १६-३७)', 'नरदेवसैन्यम् ध्वजस्तम्भनिपण्णदेहं तस्यौ (रघु० ७-६२)' इत्यादिभि स्पष्टतया ज्ञातुं शक्येत । ध्वजानां केतूनां च विशेषा तत्तेषां नृपाणां राज्यानां च परम्परानुसारम् वैशिष्ट्यानुसारम् आसन् इत्येतत् 'मत्स्यध्वजा (रघु० ७-४०)' इत्यनेन ज्ञातुं शक्यते । प्रधानानाम् अमात्यादीनाम् नृपाणां च पृथगाकारा ध्वजा आसन् इति अनुमातुं शक्यते । विजयप्राप्त्यनन्तरं तत्र

मत्स्यध्वजा वायुवशादिदीर्घैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजासि ।

वमुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ॥ -रघु० ७-४०

युद्धे मृतानां विशिष्टा उत्तरक्रिया १०

तं विनिधिष्य काकुत्स्थी पुरा दूषयति स्यर्द्धम् ।

गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचरुनतुः ॥ -रघु० १२-१०

विशिष्ट-हिंसा-प्रतिषेधः ११

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान् कुमारः ।

निवर्तयिष्यन् विशिखेन कुम्भे अध्वान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ -रघु० ५-५०

नृपतेः प्रतिपिद्धमेव तत्कृतवान् पङ्क्तिरपो विलङ्घ्य तत् ।

अपये पदमर्पयन्ति हि श्रुतमृतोऽपि रजोनिमीलितः ॥ -रघु० ९-७४

न प्रवर्तुमलमस्मि निर्देयं 'विप्र' इत्यभिभवत्यपि स्वयि ।

शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥ -रघु० ११-८४

तत्र प्रवर्तितेयुः स्वस्य जयस्तम्भादिप्रतिष्ठापनम् अपि साम्यात् साधर्म्यात् च अत्र सङ्ग्रहयते—'रघु जयस्तम्भान् गङ्गाभ्योत्तरेषु नवचञ्चान' (रघु० ४-३६) ।

१० 'युद्धे मृतानां विशिष्टा उत्तरक्रिया' अस्मिन् उपप्रकरणे युद्धे मृतानां शत्रूणां वसुधायां खनित्वा निक्षेप कर्तव्य, यतः, अशुचि गन्ध सर्वत्र या भवतु' इति एतत् (रघु० १२-३०) इत्यत्र सम्यक् वर्णितम् । सामान्यतः स्वपक्षीयाणां समादरणीयानां कृते अग्निश्रावण आसीत् इति ॥ जटायुष वर्णनेन जातु शक्यते (रघु० ११-५६) ।

११ विशिष्टहिंसाप्रतिषेध—अस्मात् उपप्रकरणात् वन्य मय (रघु० ५-५०), अपकारी अपि विप्र (रघु० ११-८४), तपस्विभिः सरसिता मृगादिव,

भोः भोः राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यः न हन्तव्यः ।

—शाकु० १, पृ. २०

उषतैकभुजयष्टिमायतीं श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रमेखलाम् ।

तां विलोक्य वनितावधे घृणां पात्रिणा सह मुमोच राघवः ॥

—रघु० ११-१७

(शाकु० १ पृ. २०), वनिताः च (रघु० ११-१७) न हन्तव्याः इति सामान्यतः ज्ञातुं शक्यते । यद्यपि रामेण ताडकाया वधः कृतः तथापि कस्याः अपि अत्रलायाः वधः अभिर्घ्नः एव इति कथने एव तात्पर्यं वर्तते । (रघु० ११-१७) ।

प्रथमम् परिशिष्टम्

वचनानाम् अकाराद्यनुक्रमेण सूचिः

अ

अक्षबीज०— २२
 अग्निवर्ण०— २३
 अङ्गदम्— ३०, ८७
 अचिराधि०— ६८
 अजयदेक०— ४
 अजिताधि०— ६०
 अत आहर्तुम्— ३
 अतोऽयमस्य— ३७
 अथ जानपदो— १३
 अथ तं सव०— ६०
 अथ नयन०— १
 अथ राम०— १०१
 अथवा उपपन्नम्— १७
 अथ धीक्ष्य— २३
 अथ स विषय०— २३, २७, ३०
 अथ साय०— ६०
 अयाम्यमहिषी— ३४
 अथायर्व— ५९
 अथाधिशिष्ये— ६७
 अथाभिपेकम्— २५
 अथेत्तरे— २८
 अथेक्षरेण— ३२

अयोपनीतम्— २८
 अयोपशल्ये— १०२
 अद्वा श्रियम्— २९
 अद्याक्रान्ता— ४, १७
 अनम्राणाम्— ७१
 अनयत्— ६६, ७२, ७४
 अनाकृष्टस्य— ५१
 अनुकरिणि— १२, १९
 अनुभूय— २५
 अन्यदा— २०
 अन्येषुः— ३४, ३९
 अन्योन्य०— १००
 अपनीत०— १७, ६९
 अपशूलम्— ९९
 अमी हि— २
 अयःशङ्कु०— ९९
 अर्थमर्थ्य०— २२
 अर्थ स— ७०
 अवाकिरन्— ९
 अवेक्ष्य रामम्— २१
 अवेमि च— ११
 अवेमि ते— ५७
 असङ्गमदि०— ३७

असमाप्त०— ५९
 असौ पुर०— ६०
 अस्ति देव्याः— ८९
 अखं हरात्— ९८
 अस्मान्साधु— ३३
 अहन्यहन्या०— ४
 अहमेव— ९
 अहीनगुः— ४६
 अहो दीप्ति०— ४
 अहो महानु०— ४

आ

आजन्मनः— ६
 आदिष्टवर्मा— ४३
 आपन्नस्य— १४
 आपादपन्न०— ७२
 आमुक्ताभरणः— ८
 आयुष्मन्— ३९
 आलोकान्तान्— ५२
 आधर्ष्य— ९२
 आस्फालितम्— ९१

इ

इतःपरान्— ९७
 इतस्तपस्वि०— ४०
 इति क्रमात्— ७६
 इति प्रगल्भम्— १३

इति प्रतिश्रुते— ३४, ३९
 इति विस्मृतान्य०— ४५, ५४
 इति क्षितीशः— ३७
 इत्थं जनित०— १०
 इत्यमाराध्य०— ७९
 इत्याप्तवचनात्— १५
 इदं रत्न०— ४७
 इन्द्रियार्थ०— ४५
 इक्षुञ्छया०— ९
 इत्वाकुवरा०— २९

उ

उदक् प्रतस्थे— ९
 उदयमस्त्व०— ७१
 उदासुधाना०— ९६
 उद्यतैकमुज०— १०४
 उपगतोऽपि— ६४
 उपपन्नम्— २१, ५९
 उभयेभ्य— ४३
 उमाभ्याम्— ४१
 उरस्यप०— ८

ऊ

ऊदापणम्— ९०

ए

एवं मोः— ८३

एषत्वाम्०— १७

ऐ

ऐन्द्रमस्त्र— ९७

क

कः पीरवे— २०

कयं समुद्र०— ४८, ८२

कयं कार्य०— ७९

कम्बोजाः— ७२

कस्तस्य— ३२

कातर्यम्— ७७

कामं कर्णान्त— ७

कामं नृपाः— ८५

कामरूपेश्वरः— ४४, ७२, ८२

कालान्तरः०— ९२

किं काश्यप०— ४१

किं तावत्— १४

किमत्र चित्रम्— ॥

किमप्यहिंस्यः— १८

कुतो धर्मक्रिया०— १७, ४१

कुशावतीम्— ६०

कूटयुद्ध०— १०१

कृच्छ्रलब्धम्— १८, ३८

कृतदण्डः— १५

कृताः शरण्यम्— १८

को नु खट्व— ४

कौशिकेन स— १२

क्षतात् किल— १६

क्षत्रजातम्— २२

क्षत्रियान्त०— २०

क्षितिर्हिन्दुमती— ८

ख

खनिभिः— ८

ग

गरुडापात०— ९८

गान्धर्वेण— ३२

गुणयत्सुत०— २३

गुरोः न च— ७६

गृहिणी०— ३४

गृहीत०— ७२, ८२

गौरवात्— ५६

ग्रहेस्ततः— ७४

च

चरणयोः— ७३

चित्रकूट०— २८

चित्रदिपाः— ९१

ज

जगृहुः— ९

जमाय— ३१

जयतु जयतु देवः— ५८
 जयतु देवः— ४४
 जातः कुले— ३६
 जाते भर्तुः— ३५
 जाने तपसो— ४२
 जाने विसृष्टाम्— ११
 जुगोपात्मानम्— ५१, ८३
 जेतारम्— ६९
 ज्ञाने मौनम्— ५१

त

तं राजधीध्याम्— २
 तं लोकपालाः— ३१
 तं विनिष्पिष्य— १०३
 तं श्लाघ्यं— ३२
 तं गृहोपवने— ५४
 ततः परम्— ३६
 ततः परान्— ३८
 ततः प्रजानाम्— २७
 ततः ग्रहस्य— १९, ३७
 ततः प्रियोपात्तं— १०१
 ततः स कृत्वा— ९७
 ततः सपर्याम्— ९०
 ततो गौरीगुरुम्— ९४
 ततो धनुं— १००, १०२
 तत्र जन्यम्— ९४
 तत्र सीर्षं— २३

तत्र भवतः— १४
 तत्रैनम्— २६
 तत्साधु कृतं— ३९
 तथापि तावत्— ५७
 तथापि शत्रुं— १६, ६८
 तथामाविनम्— ३१
 तथेयुपस्पृश्य— ७
 तदर्हसीमाम्— ९२
 तदलं तदपायं— ८
 तदिच्छामः— ३
 तद्रक्ष कल्याणं— ८५
 तन्वोष्नि— ९८
 तनुत्पजाम्— १००
 तपस्यनधिं— १५, २०
 तपो रक्षन्— १५, ८१
 तपोवनं— ३९
 तमन्वराय— ३७, ४४, ७३
 तमन्वरे— ३६, ४३
 तमन्वरीत्— ९१
 तमन्वयं— २३
 तमशक्यम्— २८
 तमात्मसम्पन्नम्— १९
 तमादौ कुलं— ७
 तमाधूतं— ९६
 तमापतन्तम्— १०३
 तमांशः— ७२, ८२
 तमुद्ग्रहन्तम्— ६८

तमृषिः— ४२
 तं पितुः— २२
 तं भावार्थम्— २७, ३५, ५४
 तं भूपतिः— ५, ३८
 तयोर्जगृहतुः— ५९
 तय मन्त्रकृतः— ५९
 तयार्हतः— ३९
 तस्मान्मुच्ये— ५९
 तस्मिन्नास्थ०— ९८
 तस्मिन्नुपायाः— ७७
 तस्मिन् मघोनः— ५८
 तस्मै निशा०— ७५
 तस्मै विसृज्य०— २३
 तस्मै सम्यक्०— ६६
 तस्मै हिमाद्रेः— ३
 तस्य वीक्ष्य— ३३
 तस्य संवृत०— ४, ५०, ६१
 तस्य संस्तूय०— ४३
 तस्याः स रक्षार्थम्— ९५
 तस्याः स राजोपपदम्— ९०
 तस्यानुमेने— ३, ५७
 तस्यापनोदाय— ३५
 तस्यामेवास्य— ७७
 तस्यावसाने— ९५
 तस्येकस्योञ्जिताम्— ३१
 तस्योपकार्या०— ४३

तास्वचारिण्यम्— ३४, ३८
 तां दृष्टिविषये— ३४, ३९
 तां शिल्पिसङ्घाः— ९०
 तात शुद्धा— ३४
 तामस्मदर्थे— ३
 तामेकभार्याम्— ८
 ताम्बूलीनाम्— ९५
 तुरगखुरहतः— ४६
 ते चतुर्य०— ७५
 ते तस्य— २६
 तेन भर्त्रा— ४३
 तेन मन्त्र०— ९८
 तेन महासाराणि— ४३
 तेन हि मदचनात्— ४१
 तेनार्यवान्— १०
 तेनोत्तीर्य— ९३
 ते पुत्रयोः— १९
 ते रेखाध्वज०— ५, ७३
 तेवा सदस्य०— ४४, ८२
 ते सेतुवार्ता०— ८१, ८५
 तैः कृतप्रकृति०— २७, ३५, ५४
 त्यागाय सम्मृता०— २२, ५०
 त्याजितैः— ६९
 त्वचं स मेध्याम्— ६

द

दघतो मङ्गल०— ५
 दिग्भ्यो निमन्त्रिताः— ४२
 दिलीपानन्तरम्— ६७
 दिष्टया दण्डेनैव— ७६
 दुदोह गाम्— ८७
 दुरितं दर्शनेन— २
 दुरितैरपि कर्तुम्— १९, २८, २९
 दुर्गाणि दुर्महाणि— ८९
 दुर्जातवन्धुः— ७१
 दूरापयर्जित०— ७३
 दुर्वायवाङ्कुर०— २६
 दृढभक्तिरिति— २९
 दृढसारम्— ३३
 दृष्टदोषापि— ४५
 देव, अमात्यः— ४८, ५५
 देवास्तदन्ते— ३
 द्वेभ्योऽपि संमतः— ५१

न

न किलानुययुः— ५
 न खरो न च— ७२
 न तस्य मण्डले— ५७
 नदत्सु तूर्येषु— ९९
 नयर्ममर्यकामाभ्याम्— ८८
 न नवः प्रभुः— ६१

न प्रहर्तुम्— २१, १०३
 न मृगयाभिः— ४५
 नयगुणोपचिताम्— ७८
 नयविक्रिः— ३९, ५५
 नरेद्रमूला०— २८
 निगृह्य शोकम्— १६
 नियमयसि— १२, ४७, ५२
 नियुज्य तम्— ३६
 निर्णयाधिकारिणे— ४८
 निर्वन्धपृष्ठः— ५६
 निर्वर्त्यैवम्— ३
 निर्वर्त्यते— ८१
 निववृते— ६८
 निशाचरोपप्लुत०— १२
 निशासु मास्वत्०— ९१
 नाधित्य च— १८
 नीवारणभागम्— ८१
 नृपतिः प्रकृतीः— ४९
 नृपतेः प्रतिपिद्धम्— १०३
 नृपस्य धर्मा०— १६
 नैर्ऋतधनम्— ७
 नैतच्चित्रम्— १४, ८४
 न्यस्ताक्षरम्— ६१, ७७

प

पक्षच्छिदा— ६४, ७३
 पञ्चमम्— २

पणवन्धमुखान्— ७७
 पत्तिः पदार्ति— ९६
 पद्मा पद्मात०— ३१
 परकर्मापहः ६१
 परात्मनोः— ६७, ७८
 परामिसन्धान०— ६४
 परिग्रहबहुत्वे— ७, ३३
 परिधयं च— ४५, ५४
 परेषु च स्वेषु— ५७
 पिता पितृणाम्— २४
 पितुर्नियोगात्— ५१, ८७
 पित्रा दत्ताम्— ५१
 पित्रा विसृष्टाम्— २९
 पित्रा संवर्धितः ७६
 पित्र्यमंशम्— २१
 पुण्याश्रम०— ४०
 पुत्रस्य ते— ५
 पुत्रो रघुः— ३६
 पुरन्दरश्रीः— ९
 पुरुषायुष०— २१, ५९
 पुरुहूतध्वजस्य— ९
 पुरोहितपुरोगाः २६
 पूर्वं प्रहर्ता— ९६
 पृथिव्याः यः— १२, ८४
 पौरा अस्मद०— ९, ४०
 पोरेषु सोऽहम्— ११

प्रजाः प्रजाः स्वाः— १०
 प्रजानां विनया०— १०, ५१
 प्रजानाम् एव— ५०
 प्रतापोऽग्रे ततः— ९३
 प्रतिजग्राह— ९३
 प्रतिशुश्राव— १६
 प्रत्यभिज्ञानरत्नम्— ५६
 प्रथमपरिगतार्थः— २४
 प्रलभ्यवस्तु०— ३१
 प्रवृत्तावुप०— ५६
 प्रसन्नमुखरागम्— ५
 प्रहारमूर्च्छा०— १००
 प्रायो विपाण०— ६८
 प्राहिणोच्च— ६०
 प्रियंवदात् प्राप्तम्— ९७
 प्रियतमाभिरसौ— ७४

य

बन्धच्छेदं सः— २७
 बभूव रामः— ११
 बलमार्तमयो०— ३८
 बलिक्रिया०— ९२
 बाढमेष दिवसेषु— ५४, ६१

म

भद्र सेनापते— ४०

भरतस्तत्र- ६८
 भङ्गापवर्जितैः- ९९
 भवनेषु रसा०- १७, २४
 भवानपीदम्- १८
 भवानेवाविनीतानाम्- १७
 भव्यमुख्याः समाख्याः- ६१
 भस्मसाकृतवतः- १९
 भीमकान्तैः नृपगुणैः- ५, ५०
 भूतानुकम्पा- १०
 भूत्वा चिराय- २४, ३५
 भोः कामं धर्मकार्यम्- ४७
 भो भोः तपस्विनः- ४१
 भो भो राजन्- १०४
 भो भोस्तपस्विनः- ४६
 भोः तिरस्करिणी०- ९७

म

मरवांशभाजाम्- ३६
 मणौ महानीलः- २
 मत्स्यध्वजाः- १०३
 मदात्मसम्भवम्- २७
 मनुष्ययादाम्- ३२
 मन्त्रः प्रतिदिनम्- ६१
 महाभागः कामम्- १५
 मातलिस्तस्य- ९९
 मा भूदाग्रम०- ४२
 मुखं, अन्यद्- ४०, ८७

भेदच्छेदकृशोदरं- ४६
 मैथिलस्य वनः- २०
 मौद्गल्य, तत्रभवतोः- ८६

य

यः सुबाहुरिति- १०१
 यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ- २३, ८७
 यत्कुम्भयोनेः- ३१
 यया न मे- ४१
 यया प्रह्लादनात्- ८
 ययाविधि ह्युताग्नानाम्- ४९
 यदात्य राजन्य- १८, ३७
 यदुत्तिष्ठति- ४०, ८१, ८७
 यदुवाच न- ६९
 यद्गोप्रतर०- २५
 यन्ता हरेः सपदि- १०२
 यन्मियः समयात्- ३२
 यस्मिन् मही- ५
 यां सेक्तोत्सङ्ग०- ९०
 युवाजितध्व- ३०
 येन येन विगुण्यते- १०
 योऽसौ राजसूय०- ३८

र

रक्षसा घृग०- १०१
 रक्षोवचान्तो- २०
 रघुरपि जातयेदो- ७०

रघुरश्रमुल्लस्य— २४
 रघो निपङ्गी— १००
 रघो रथाङ्ग०— १००
 रम्यास्तपो— ६, १३
 राघवोऽपि चरणौ— १८
 राघवो रघम्— ९९
 राजराक्षितव्यानि— १३, ८४
 राजसत्त्वम्— २१
 राज्रावनाधिष्कृत०— ९२
 रात्रिन्द्रिवविभागेषु— ४९
 रामोऽपि सह— २४
 रामं पदातिम्— ९६
 रेखामात्रमपि— ५०

लक्ष्मणः प्रथमं— १०२
 लिङ्गैर्मुदः— ६१

य

यज्ञानुराख्य— १०२, ९४
 यत्तस्य होमार्थ०— ८१
 यद्यनिर्वृत०— ७०
 ययमप्याश्रम०— ४०
 ययस्य, अननि०— ५५
 ययस्य, द्यु०— ३३
 ययोरूप०— ६
 ययस्मृतस्तस्य— ६९

वसिष्ठस्य गुरोः— २१
 वस्त्रौकसाराम्— ९१
 वाच्यस्त्वया— ११
 वापीष्विव स्रवन्ती— १३
 वाहतक, किं प्रति०— ७८
 विजयतां देवः— ८६
 विदितो भवान्— ४०
 विषेरधिक०— ३७
 विनयन्ते स्म— ९५
 विप्रोपितकुमारम्— ८५
 विभूषणप्रत्युपहार— १८, ९७
 निशीर्णतल्पा०— ८१
 वृक्षेशया— ९१
 वेत्रवति, मद्वचनात्— ४८, ५५
 वेष्टमानि रामः— ९०
 व्रताय तेन— ६

श

शक्येष्टेशमरन्— ७८
 शंसस्वनाभिज्ञ— १००
 शत्रुघातिनि— ३०
 शब्दादीन् विप्रयान्— १२
 शशवेऽभ्यस्त०— २२, ५०
 शोचनीयासि— १३
 श्वश्रुप्रवृद्ध०— ५५
 श्रुत्वा तस्य श्रुत्यो— १३

स

संमोहनं नाम- ९७
 स किंयदन्ती- ५६
 स किलाश्रमम्- २४
 स क्षेमयन्वानं- २४
 सखा दशरथस्यापि- ६०
 सख्युक्ते स किल- ७१
 स गत्वा सरपू- २५
 स गुणानां- ७७
 स गुप्तमूल- ६३, ६७
 सङ्ग्रामस्तुमुलो- ९४, ९३
 स चतुर्धा बभौ- ८८
 स तक्षपुष्कली- २९
 स तावदभिषेकान्ते- २६
 स तीर्त्वा कपिशाम्- ९४
 सत्रान्ते सचिवसखः- ४४, ५५
 स एवं निवर्तस्व- १३
 स एवं पशस्ते- २३
 स ददर्श समा- ४९
 सदयं वृमुजे- ८
 स धर्मस्थसखः- ४९
 स घातुभेदा- ४४
 स निवेद्य- ३०
 सन्तानार्थाय- ५३
 स पूर्वजन्मान्तर- ६
 स बभूव दुरासदः- २० ५९

स चलानां च- ९५
 स भवन्तम्- ४१
 समाजनोपगतान्- ४२
 समतया वसुवृष्टिः- ७६
 सममेव समाक्रान्तम्- ३१, ६६, ६८
 स गृह्यते क्षमस्वेति- १३
 स मौलिरक्षोहरिभिः- २५, ९०
 संपरस्यते वः- ३
 स यथै प्रयमम्- ६७, १०२
 स राजलोक- ६२
 स राज्यं गुरुणा- २७
 सरितः कुर्वती- ६६, ७५
 सरित्समुद्रान्- २५
 सर्पस्यैव शिरोरत्नं- ७४
 सर्वः प्रार्थितम्- ८८
 सर्वं सखे- ५७
 सर्वैर्बलाङ्गैः- ९४
 स विश्वजितं- ३६, ८३
 स विसृष्टः- २८
 स वेलावप्रवलयाम्- १५, ८४
 स शुश्रुवान्- १९
 स शोणितैः- १००
 स सेतुं बन्धयामास- ९३
 स हि प्रयमजे- २८
 स हि सर्वस्य- ७६
 सा केतुमालो- ९४

सा खटु विदित०— ४०
 साङ्गं च वेदम्— २२
 सान्निध्ययोगात्— ३२
 सा भूषणाणां— ७७
 सिध्यन्ति कर्मसु— ५८
 सुरगज इव— ७५
 सुराः समभ्यर्थ०— ३
 सुरेन्द्रमात्राश्रित०— १
 सूत, विनीतवेपेण— ४०
 सेनापरिच्छदस्तस्य— ७, ५०
 सेय मदीया जननीव— ९०
 सोऽधिकारं— ४५, ५३
 सोपानमार्गेणु— ९१
 सोऽल्लभुप्रजवम्— ९८

सोऽहं तृष्णातुरैः— ३
 सोऽहं दाशरथिः— ३
 सोहमाजन्म०— १४, ४९, ८४
 सौमित्रिणा सावरजेन २६, ३१, ७५
 स्तम्भेषु योषिन्— ९२
 स्याने भवानेक०— ३६
 स्थित्यै दण्डयतः— ५१, ७६, ८७
 स्रष्टुर्वराति०— ६९
 स्वर्गामिनस्तस्य— २६, ८६
 स्वसुखनिरभिलाषः— १९

ह

हरिर्ययैकः— ३७
 हीनान्यनुपकर्तृणि— ६४, ७०

द्वितीयम् परिशिष्टम् विशिष्टपारिभाषिकशब्दाः

[Some Political terms in कालिदास.]

- (१) अधिकारपुरुष—An officer
- (२) अनन्तरनृपति—The neighbouring king in द्वादशराजमण्डल
[see page 65]
- (३) अन्तपाल—Frontier guard
- (४) अनुयात्रिक—Attendant—(one who follows the king going
for दिग्विजय)
- (५) अभियायिन्—One who attacks
- (६) अभिसन्धि—Condition between two kings
- (७) अरिमण्डल—Circle of enemies
- (८) आत्मविसृष्टग्राम—Village granted as free gift to sacrificers
(who were expected to perform the sacrifices out of the revenues therefrom)
- (९) उज्ज्वपट्ट—The sixth portion of the gleaned corn
- (१०) उसाहशक्ति—Energy (one of the three wellknown शक्तिः)
- (११) उपदा—Present or offering to a king
- (१२) उपाय—The four expedients against enemy
- (१३) कर—Tax
- (१४) कूटयुद्ध—A treacherous fight
- (१५) चतु स्कन्धा—(Army) having four squadrons.
- (१६) त्रिसाधना (शक्ति)—Kingly power, consisting of three-fold
means
- (१७) दण्ड—Force
- (१८) दण्डचक्र—Army

- (१९) दान—Bribery.
- (२०) दुर्ग—Fort.
- (२१) दुर्गपाल—Officer in the fort.
- (२२) द्वैराज्य—Joint rule.
- (२३) धर्मासन—The Throne of justice
- (२४) नियोग—Inevitableness.
- (२५) वृषमण्डल—Circle of twelve kings called द्वादशराजमण्डल.
[see page 65].
- (२६) पणवन्ध—Making a treaty.
- (२७) परातिसन्धान }
(२८) पराभिसन्धान } —Deceiving in political sense.
- (२९) पार्श्विणी—Rear side of विजिगीषु king in द्वादशराजमण्डल.
- (३०) प्रकृति—Subjects.
- (३१) प्रकृतिमण्डल—The entire kingdom (consisting of अमात्य,
सुहृद्, प्रजा etc.)
- (३२) प्रकृत्यमित्र—Natural enemy (see the position of बरि in
द्वादशराजमण्डल).
- (३३) प्रभुशक्ति—One of the three शक्तिः.
- (३४) प्रयाण—The march against enemy.
- (३५) प्राश्निक—Justice.
- (३६) बलि—Tax
- (३७) भेद—Seduction—(one of the four नीतिः).
- (३८) मण्डलनाभि—The prominent king among the circle
twelve Kings See विजिगीषु in द्वादशराजमण्डल
page 65
- (३९) मध्यम }
(४०) मध्यस्थ } —Neutral, impartial king. [see the adjacents
sides of the विजिगीषु king. Page 65].

- (४१) मध्यमशक्ति—Possessing moderate power—(see the position of मित्र in द्वादशराजमण्डल page 65).
- (४२) मन्त्र—Counsel.
- (४३) मन्त्रिन्—Minister
- (४४) मन्त्रिपरिषद्—Council
- (४५) यात्रा—March against enemy
- (४६) रन्ध्र—Weak-point
- (४७) राजमण्डल—Circle of Kings (see page 65)
- (४८) लोकतन्त्र—Governing the People
- (४९) वृत्त—The duties of a King.
- (५०) व्यवहार—Administration of Justice.
- (५१) व्यवहारासन—The court of justice
- (५२) शक्ति—Regal power
- (५३) शक्तित्रय—Three powers—(i) प्रभुशक्ति, (ii) मन्त्रशक्ति and (iii) उत्साहशक्ति
- (५४) शुद्धपार्श्व—With his rear clear (of the foes) [refer page 65 for the position of पार्श्व]
- (५५) षड्भाग } The sixth portion of the produce of the earth.
- (५६) षष्टांश }
- (५७) षट्गुण—The six expedients (namely सन्धि, विग्रह, दान, बागन्, द्वेष, आश्रय)
- (५८) सप्ताङ्ग—The seven elements of the state (namely स्वामी, नृमान्य, मुहूर्त, नीति, राष्ट्र, दुःख, वन)
- (५९) सन्धि—Treaty (one of the six वैयाक्य)
- (६०) सामन्—Conciliation (one of the four मोक्ष)
- (६१) सामन्त—Feudatory King